

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ:
ΝΕΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ»

ΔΙΑΤΡΙΒΗ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ
ΤΗΣ ΕΛΕΝΗΣ ΜΑΛΑΜΑ
(Α.Μ.: 1012202003025)

**Θέμα: «Η πόλη της Καλαμάτας και οι άνθρωποί της σε εκσυγχρονιστική τροχιά
(1830-1909)»**

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Ιωάννα Σπηλιοπούλου
Συνεπιβλέπων Καθηγητής: Θανάσης Χρήστου
Συνεπιβλέπων Καθηγητής: Ιάκωβος Μιχαηλίδης

ΚΑΛΑΜΑΤΑ 2023

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Πρόλογος.....	3
Εισαγωγή.....	5
Α΄ Κεφάλαιο	
Ιστορική επισκόπηση της πόλης της Καλαμάτας	7
1.1 Όνομα πόλης και προέλευση ονόματος.....	8
1.2 Μυκηναϊκό Κέντρο	10
1.3 Σημαντικοί ιστορικοί σταθμοί	10
Β΄ Κεφάλαιο	
Η Καλαμάτα στις αρχές του 1830.....	14
Γ΄ Κεφάλαιο	
Οικονομική ανάπτυξη.....	18
2.1 Η οικονομική σημασία της κατασκευής του λιμανιού.....	19
2.1.1 Το σχέδιο Πασκάλ.....	20
2.2 Το εμπόριο και η βιομηχανία.....	22
Δ΄ Κεφάλαιο	
Κοινωνική ανάπτυξη	25
3.1 Ο τύπος της Καλαμάτας.....	29
Ε΄ Κεφάλαιο	
Πολιτική εξέλιξη.....	31
ΣΤ΄ Κεφάλαιο	
Πολιτιστική εξέλιξη.....	37
Ζ΄ Κεφάλαιο	
Η εκκλησιαστική ζωή.....	45
4.1 Βυζαντινοί ναοί	49
Η΄ Κεφάλαιο	
Η εξέλιξη της εκπαίδευσης.....	53

Θ΄ Κεφάλαιο

Η εξέλιξη της Καλαμάτας μέσα από την αρχιτεκτονική της και τα μνημεία της.....	60
Επίλογος.....	67
Πηγές και Βιβλιογραφία.....	70
Πηγές εικόνων.....	73
Εικόνες.....	75
Περίληψη.....	80

Πρόλογος

Η Καλαμάτα αποτελεί ένα σημαντικό ιστορικό σταθμό, καθώς είναι η πόλη από την οποία ξεκίνησε η Επανάσταση του 1821 και η πρώτη η οποία ελευθερώθηκε από τον τουρκικό ζυγό. Η πόλη κατάφερε να διατηρήσει την ελευθερία της μέχρι την ίδρυση του ελληνικού ανεξάρτητου κράτους το 1830 και στη συνέχεια να εξελιχθεί και να αναπτυχθεί. Η σημαντική ανάπτυξη της Καλαμάτας άρχισε να γεννιέται από όταν θεσμικά αναγνωρίστηκε ως η πρωτεύουσα της Μεσσηνίας και έπειτα σιγά σιγά άρχισε η οικονομική της ανάπτυξη χωρίς όμως να έχει γρήγορους ρυθμούς, καθώς η κατάσταση ήταν δύσκολη λόγω των δυσμενών οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών που την ταλάνιζαν από τα προηγούμενα έτη.

Η Καλαμάτα κατάφερε να αναδειχθεί ως ένα ανεπτυγμένο αστικό κέντρο, αλλά αυτό συνέβη προς τα τέλη του 19ου αιώνα αλλά και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, κάτι που βασίστηκε κυρίως στο εξαγωγικό της εμπόριο, φθάνοντας μάλιστα στο σημείο να αποτελεί το κέντρο της κεντρικής και νότιας Πελοποννήσου. Επιπλέον, στην ανάπτυξή της, σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε η κατασκευή πολλών εγχειοβελτιωτικών έργων, καθώς η πόλη έγινε πιο λειτουργική και διαμορφώθηκε αισθητικά με αποτέλεσμα οι πλατείες να αποτελούν μικρά αστικά κέντρα, όπου αναπτυσσόταν η οικονομική, κοινωνική και η διοικητική ζωή της πόλεως. Ακόμη, η Καλαμάτα κατάφερε να έχει ανάπτυξη στην οικονομία της λόγω του εμπορίου της, καθώς ο πλούτος της αγροτικής παραγωγής του πρωτογενούς και του δευτερογενούς τομέα ήταν αρκετά ανεπτυγμένος. Στην ουσία η γεωργική παραγωγή συνέβαλε στην ανάπτυξη του δευτερογενούς τομέα, όσον αφορά την βιοτεχνία και την βιομηχανία. Η πόλη αποτέλεσε ένα από τα σημαντικότερα βιομηχανικά κέντρα της χώρας και ανέπτυξε βιομηχανικές μονάδες με παραγωγή διαφόρων ειδών

Παράλληλα, η κοινωνία της Καλαμάτας ταλαιπωρήθηκε λόγω των πολιτικών αντιπαραθέσεων για αρκετές δεκαετίες και αυτό είχε ως βάση το γεγονός ότι ο μεσσηνιακός πληθυσμός διαπνεόταν από φανατισμό και από έντονα πολιτικά πάθη. Η κοινωνική συνοχή της πόλης επιτεύχθηκε όταν οι τοπικές αρχές παρενέβησαν στην κοινωνική ζωή της πόλης αλλά και στην πολιτική ζωή της χώρας. Στην πόλη ιδρύθηκαν αρκετές λέσχες που είχαν κοινωνικούς, πολιτικούς και εκπαιδευτικούς σκοπούς και το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με τον συνεχώς αυξανόμενο πληθυσμό της Καλαμάτας συνέβαλε στη διαμόρφωση μιας νέας αστικής κοινωνίας στην πόλη. Στόχος της εργασίας είναι να μελετηθεί διεξοδικά η εξέλιξη της Καλαμάτας από την

περίοδο κατά την οποία η Ελλάδα αποτέλεσε ανεξάρτητο κράτος μέχρι τη περίοδο του 1909. Έμφαση θα δοθεί στην κοινωνική, οικονομική, πολιτική, εκπαιδευτική και πολιτιστική της ανάπτυξη μέσα από εξειδικευμένη βιβλιογραφία και από απεικονιστικό υλικό. Ιδιαίτερες ευχαριστίες θα ήθελα να δοθούν στην αξιότιμη επιβλέπουσα της εργασίας μου, καθηγήτρια Ιωάννα Σπηλιοπούλου, για την πολύτιμη βοήθειά της και την καθοδήγησή της σχετικά με την εκπόνηση της διπλωματικής μου εργασίας.

Εισαγωγή

Βασικό στόχο της εκπόνησης της εργασίας αποτελεί η μελέτη της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτισμικής ανάπτυξης της Καλαμάτας από τα μέσα του 19ου έως και τις αρχές του 20ου αιώνα. Μετά την απελευθέρωση από τον τουρκικό ζυγό η Καλαμάτα προσπάθησε να ανασυγκροτηθεί σε μεγάλο βαθμό και να μπορέσει να αποτελέσει ένα σύγχρονο αστικό κέντρο. Μέσα από την εργασία θα δούμε πώς από μία επαρχία που οι ρυθμοί της ήταν σε αρκετά πρωταρχικό στάδιο ανάπτυξης αναδείχθηκε κέντρο ολόκληρης της Μεσσηνίας και σε πολλούς τομείς ακόμα και της Πελοποννήσου. Στο πρώτο κεφάλαιο με τίτλο «Ιστορική επισκόπηση της πόλης της Καλαμάτας» παρουσιάζεται η ιστορία της πόλης από την αρχαϊκή εποχή και εξετάζεται η συμβολή της ως μυκηναϊκού κέντρου, το πώς ιδρύθηκε η πόλη, από πού πήρε το όνομά της, ενώ παρατίθενται και σημαντικοί ιστορικοί σταθμοί που σημάδεψαν την ιστορία της.

Στο δεύτερο κεφάλαιο που έχει τίτλο «Η Καλαμάτα στις αρχές του 1830» παρουσιάζεται μία γενικότερη εικόνα της πόλης μετά την Επανάσταση του 1821, από την ίδρυση του ελληνικού κράτους με κυβερνήτη τον Ιωάννη Καποδίστρια και εξής.

Στο επόμενο κεφάλαιο με τίτλο «Οικονομική ανάπτυξη» περιγράφονται οι μεταπτώσεις της οικονομικής κατάστασης της πόλης από τα τέλη του 19ου έως τις αρχές του 20ου αιώνα με στοιχεία που αφορούν την γεωργική, την τεχνική και την βιομηχανική παραγωγή, το εμπόριο αλλά και τη συμβολή της κατασκευής του λιμανιού στην οικονομική ανάπτυξη και εξέλιξη της πόλης.

Στο τέταρτο κεφάλαιο παρουσιάζεται η κοινωνική ανάπτυξη της Καλαμάτας και δίνεται ιδιαίτερη προσοχή στην πληθυσμιακή καταγραφή, στην κοινωνική διαστρωμάτωση, αλλά και στα προβλήματα που ταλάνιζαν τους πολίτες.

Στο τέταρτο κεφάλαιο δίνεται έμφαση στον τύπο της Καλαμάτας, που επηρέασε σε μεγάλο βαθμό την τοπική κοινωνία και συνέβαλε στην ενημέρωση των εξελίξεων σε ποικίλους τομείς που αφορούσαν την πόλη.

Στο επόμενο κεφάλαιο που έχει τίτλο «Πολιτική εξέλιξη», γίνεται παρουσίαση των πολιτικών προσωπικοτήτων της τοπικής κοινωνίας αλλά και των έργων τους, ενώ ταυτόχρονα εξετάζεται η συνδικαλιστική οργάνωση της πόλης και η ίδρυση των σωματείων της.

Στο κεφάλαιο «Πολιτιστική εξέλιξη» δίνεται έμφαση στην ανάπτυξη και στην εξέλιξη της μουσικής και του θεάτρου στην πόλη της Καλαμάτας, καθώς και στην εν γένει καλλιτεχνική της αναγέννηση.

Το επόμενο κεφάλαιο με τίτλο «Η εξέλιξη της εκπαίδευσης» γίνεται καταγραφή της πορείας της εκπαίδευσης από το 1830 μέχρι το 1909 και παρατίθενται συγκεκριμένα στοιχεία που αφορούν τον τρόπο μόρφωσης και εκπαιδευτικής κατάρτισης των μαθητριών και των μαθητών της Καλαμάτας εκείνης της περιόδου.

Στο επόμενο κεφάλαιο με τίτλο «Οι εξελίξεις της Καλαμάτας μέσα από την αρχιτεκτονική της και τα μνημεία της» δίνεται έμφαση στο πολεοδομικό σύστημα της πόλης, στα μνημεία που σημάδεψαν την πόλη, αποτελώντας μέχρι και σήμερα κόσμημα γι' αυτήν.

Στο τελευταίο κεφάλαιο παρουσιάζονται τα συμπεράσματα και εξάγονται γενικές διαπιστώσεις από τα επιμέρους κεφάλαια. Στη συνέχεια ακολουθεί βιβλιογραφία στην οποία στηρίχθηκε η μελέτη και ανάλυση όλων των κεφαλαίων και τέλος, μία σύντομη περίληψη της εργασίας, όπου δίνονται συνοπτικά βασικοί σταθμοί της πορείας της.

Α' Κεφάλαιο

Ιστορική επισκόπηση της πόλης της Καλαμάτας

Υπολογίζεται ότι περίπου το 2600 π.Χ. η περιοχή των Φαρών, η σημερινή δηλαδή Καλαμάτα, κατοικήθηκε από εποίκους που ήρθαν από την Θεσσαλία κατά την περίοδο 2500 – 2300 π.Χ, κάτι που τεκμηριώνεται από την ύπαρξη δυο ηγεμονικών μεγάρων στα Ακοβίτικα (εικ.1), που βρίσκονται σε απόσταση δύο χιλιομέτρων από τη δυτική Καλαμάτα και πιθανότατα ανήκαν σε τοπικό ηγεμόνα.¹ Όταν όμως έγινε η κάθοδος των Δωριέων το 1120 π.Χ., ο οικισμός των Φαρών υπέστη μεγάλο πλήγμα, όπως και όλος ο μυκηναϊκός πολιτισμός. Στο τέλος της τρίτης φάσης της υστεροελλαδικής εποχής η Μεσσηνία είχε καταληφθεί από τους Δωριείς και ο βασιλιάς Κρεσφόντης κυβέρνησε αρχικά την Μεσσηνία. Η κυβέρνηση όμως αυτή είχε πολλές απαιτήσεις και γι' αυτό διαίρεσε τη Μεσσηνία σε πέντε περιοχές για να είναι πιο εύκολη η διακυβέρνησή της.²

Τον 12ο αι. π.Χ. οι ονομασίες των τόπων αρχίζουν να αποκτούν μία καθαρά δωρική προφορά. Έτσι η Μεσσηνία μετονομάστηκε σε «Μεσσάνα» και η πόλη Φηραί σε Φαραί. Τα επόμενα χρόνια οι κάτοικοι των Φαρών, μη ενθουμούμενοι την αρχική ονομασία της πόλη τους, απέδωσαν την ονομασία στον μυθικό Φάρι, όπως πληροφορούμαστε από τον περιηγητή Πausανία.³ Ο Φάρις ήταν γιος του Ολύμπιου θεού Ερμή και της Δαναΐδας Φιλοδάμειας, ενώ κόρη του ήταν η Τηλεγόνη. Επίσης, αναφέρεται ότι ήταν ο ιδρυτής της Μεσσηνιακής πόλης Φαραί. Βασιλόπουλο του Άργους, που αποφάσισε να φύγει από την γενέτειρά του και να κατευθυνθεί νότια της Πελοποννήσου, με σκοπό να ανακαλύψει έναν τόπο όπου θα μπορούσε εκεί να κτίσει το δικό του βασίλειο. Πλησιάζοντας προς την σημερινή Καλαμάτα είδε έναν μεγάλο βράχο, το μετέπειτα κάστρο της Καλαμάτας, αλλά τότε δεν ήταν τίποτα άλλο παρά ένας ξερόβραχος. Αφού ο Φάρις κατευθύνθηκε προς την κορυφή αυτού του βράχου, αντίκρισε την πεδιάδα από την οποία περιβαλλόταν και τον σημερινό ποταμό Νέδοντα και γύρω γύρω παρατήρησε πως υπήρχαν βουνά και όρη. Τότε λοιπόν αποφάσισε ότι εκεί θα πρέπει να ιδρύσει το βασίλειό του. Έτσι λοιπόν ίδρυσε το παλάτι του στην κορυφή του βράχου και γι' αυτό τον λόγο η πόλη ονομάστηκε «Φαραί». Αναφορά στην πόλη Φαραί υπάρχει στον Όμηρο με το όνομα Φαραί,

¹ Δ. Δ. Σταματοπούλου, *Καλαμάτα (2600 π.Χ. – 1836 π.Χ.)*, Καλαμάτα 1989, σ. 12-13.

² Δ. Σταματοπούλου, *ό, π.*, σ. 19.

³ Δ. Δ. Σταματοπούλου, *ό, π.*, σ. 20.

Φηραί, Φηρή, ο οποίος υποστήριζε ότι ήταν μία καλοχτισμένη πόλη, όπου την εποχή του τρωικού πολέμου βασίλευε εκεί ο Διοκλής, που ήταν δισέγγονος του Φάριδος και είχε δίδυμα αγόρια. Η πόλη αυτή ήταν μία από τις επτά πόλεις τις οποίες ήθελε να δωρίσει ο Αγαμέμνωνας στον Αχιλλέα, προκειμένου να τον πείσει να επιστρέψει στην μάχη εναντίον των Τρώων.⁴

Πολλοί ιστορικοί και αρχαιολόγοι δεν ήταν σίγουροι για το πού ήταν ακριβώς η πόλη των Φαρών. Ο Πausανίας όμως αναφέρει ότι ήταν στο αριστερό μέρος του ποταμού Νέδοντος, δηλαδή εκεί που βρίσκεται το σημερινό κάστρο και μάλιστα είχε κάνει λόγο και για την απόσταση πέντε σταδίων, δηλαδή 1.000 μέτρων, που απείχε τότε η θάλασσα από το κάστρο.⁵

Βέβαια την πόλη των Φαρών την κατέστρεψαν επιδρομείς και κατακτητές, οι Φράγκοι, οι Τούρκοι και οι Βενετοί. Ο τόπος λοιπόν κατοικείται από τους προϊστορικούς χρόνους, κάτι που μαρτυρείται από τον Όμηρο, και υπήρχε και κατά τους μετέπειτα χρόνους, δηλαδή την αρχαία, τη ρωμαϊκή και την βυζαντινή περίοδο. Το 1209, κατά τη διάρκεια της τέταρτης σταυροφορίας, μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204, η πόλη κατακτήθηκε από τους Φράγκους. Έτσι ενισχύεται το «αχαμνόν» κάστρο της από τον Γοδεφρείδο Βιλεαρδουίνο, το οποίο όμως στο πέρασμα των χρόνων δεν μπόρεσε να αντισταθεί στους μετέπειτα κατακτητές του, τους Ενετούς και τους Οθωμανούς, ενώ κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας η πόλη δεν είχε ανάπτυξη ούτε στο μέγεθος ούτε στην υποδομή, αλλά ούτε αποτελούσε σημαντική οικονομική πόλη. Το 1805, είχε με το προάστιο των Καλυβίων περίπου 400 οικογένειες από τις οποίες οι έξι μόνο ήταν τούρκικες. Ακόμα αξίζει να σημειωθεί ότι όσοι ξένοι περιηγητές επισκέφτηκαν την Καλαμάτα λίγο πριν την Επανάσταση του 1821, της απέδωσαν χαρακτηριστικά τουρκόπολης, χωρίς όμως να παραλείπουν το γεγονός ότι ξεχώριζε για το εύφορο και γόνιμο έδαφος.⁶

1.1 Όνομα πόλης και προέλευση ονόματος

Η ονομασία Φαραί συναντάται από την ομηρική εποχή και η τελευταία φορά που αναφέρεται, είναι στον Συνέκδημο, ένα στατιστικό εγχειρίδιο του ανατολικού

⁴ Γ. Π. Ταβουλαρέα, *Παλια Καλαμάτα (Ιστορία-Λαογραφία-Αρχαιολογία)*, Καλαμάτα 1985, σ. 5.

⁵ Ν. Ι. Ζερβής, *Η Καλαμάτα το 1805*, Καλαμάτα 1979, σ. 21.

⁶ Α. Μηλίτση, Χ. Θεοφιλοπούλου, *Καλαμάτα Οδοιπορικό σε πλατείες και δρόμους της πόλης 1830-1940*, Καλαμάτα 2010, σ. 13.

μέρους της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας του γεωγράφου Ιεροκλή (535 μ.Χ.). Όσον αφορά την ονομασία Καλαμάτα, για πρώτη φορά συναντάται τον 11ο αιώνα μ.Χ. στον βίο του Οσίου Νίκωνα του Μετανοείτε και χρησιμοποιήθηκε μέχρι το 1833. Στη συνέχεια και μέχρι το 1959, επειδή έγιναν αλλαγές επί Όθωνα στα ονόματα των πόλεων προς το αρχαιοπρεπέστερο, αρχίζει και γίνεται η χρήση του ονόματος Καλάμαι.⁷ Το 1959 άλλαξε όμως αυτό και μέχρι και σήμερα παραμένει σε χρήση το όνομα Καλαμάτα. Επιπλέον, από το 1860, έτος ίδρυσης του συνοικισμού της ανατολικής παραλίας, η πόλη έφερε την ονομασία Νέαι Καλάμαι - Παραλία. Όμως στην απογραφή του 1907 δεν υπάρχει ούτε αναφέρεται κάπου αυτή η ονομασία και το όνομα Παραλία περιλαμβάνει και τους δύο παραλιακούς οικισμούς.⁸

Όπως έχει ήδη προαναφερθεί, κατά τον Πausανία ήταν το όνομα Φαραί το αρχαίο όνομα της πόλης και προέρχεται από τον ιδρυτή της Φάρι. Τον 7^ο-8^ο αιώνα, σε μια περίοδο πληθυσμιακών μεταβολών γίνεται η μετονομασία από Φαραί σε Καλαμάτα.⁹ Για την ονομασία όμως Καλαμάτα υπάρχουν τρεις απόψεις: Αρχικά, η πρώτη άποψη στηρίζεται στο ότι η ονομασία Καλαμάτα προέρχεται από τη ρίζα της λέξης κάλαμος, δηλαδή το καλάμι, που ήταν το βασικότερο φυτό της πόλης, καθώς βρίσκονται σε αφθονία και κατά μήκος του ποταμού Νέδοντα υπήρχαν πολλοί καλάμιώνες μέχρι την παραλία.¹⁰ Η δεύτερη άποψη υποστηρίζει ότι η ονομασία Καλαμάτα οφείλει την προέλευσή της σε κάποιο ναό ή σε μοναστήρι της πόλης, αφιερωμένο στην Παναγία την Καλομάτα.¹¹ Αξιίζει όμως να σημειωθεί ότι δεν μαρτυρείται κάποια αναφορά στην αγιολογία με την προσήγορία Καλομάτα ούτε έχει ταυτοποιηθεί κάποιος ναός ή μοναστήρι της Καλαμάτας με αυτό το προσωνύμιο.

Τέλος, η τρίτη και η πιο πρόσφατη άποψη είναι ότι η ονομασία Καλαμάτα είχε σχέση με κάποιο πανδοχείο της πόλης εβραϊκής ιδιοκτησίας του 10ου αιώνα, με βάση την ελληνική λέξη Καλαμάτα, η οποία όμως διαβαζόταν ανάποδα, καθώς αποτελούσε σύνθεση δύο εβραϊκών λέξεων, δηλαδή «άτα» και «μαλάκ», που σημαίνουν αμαρτωλός άγγελος και απεσταλμένος. Στην ουσία υποστηρίζεται ότι αυτός ήταν ένας έμμεσος τρόπος, μια κρυπτογραφημένη έκφραση, που είχε σκοπό να δηλώσει την αγανάκτηση των Εβραίων της περιοχής κατά του Οσίου Νίκωνα του

⁷ Βαγιακάκος, *Το τοπωνύμιον Καλαμάτα*, Καλαμάτα 1992, σ. 263.

⁸ Α. Μηλίτση-Νίκα, Χ. Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, *Καλαμάτα Οδοιπορικό σε πλατείες και δρόμους της πόλης 1830-1940*, Καλαμάτα 2010, σ. 18.

⁹ Ν. Παπαχατζής, *Πausανίου Ελλάδος Περιήγησις, Μεσσηνιακά-Ηλιακά*, Αθήνα 1979, σ. 89.

¹⁰ Α. Μηλίτση-Νίκα, Χ. Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, *ό. π.*, σ. 18.

¹¹ Γ. Μ. Αποστολάκη, *Η Καλαμάτα και η γένεση του νεοελληνικού κράτους*, Καλαμάτα 202, σ. 12.

Μετανοείτε, που ήταν διώκτης τους στα τέλη του δέκατου αιώνα. Με βάση πάντα τον εισηγητή αυτής της άποψης, ο χαρακτηρισμός αυτός αποδόθηκε σε όλη την πόλη, παγιώνοντας έτσι το όνομα Καλαμάτα.¹²

1.2 Οι αρχαίες Φαρές ως Μυκηναϊκό Κέντρο

Οι Μυκηναίοι άνακτες των Φαρών διατηρούσαν καλές σχέσεις τους ηγεμόνες των γύρω Μυκηναϊκών Κέντρων, γεγονός που διαφαίνεται στα Ομηρικά Έπη και επαναλαμβάνεται από τον Πausανία. Οι Φαρές είχαν αναδειχθεί κατά την Υστεροελλαδική περίοδο σε σημαντικό κέντρο, που η γεωγραφική τους θέση ανάγκαζε την πόλη να εξαρτάται από τη Σπάρτη, εξάρτηση που συνέχισε να υπάρχει και μετά το τέλος της Μυκηναϊκής περιόδου, δηλαδή από τον πρώτο Μεσσηνιακό πόλεμο που διεξήχθη τον 8ο αιώνα π.Χ. μέχρι και την ίδρυση της Μεσσήνης, το 369 π.Χ., από τον Θηβαίο στρατηγό Επαμεινώνδα. Πολλές ήταν οι φορές που η πόλη διεκδικούνταν από τους Λάκωνες, με αποτέλεσμα άλλοτε να κατακτάται από την Μεσσηνία και άλλοτε από τη Λακωνία. Το 182 π.Χ. η πόλη των Φαρών υπέγραψε συνθήκη Συμμαχίας με την Αχαϊκή Συμπολιτεία, με αποτέλεσμα να μην ανήκει πλέον στην επικυριαρχία της Μεσσήνης. Αργότερα, ο Οκταβιανός Αύγουστος παραχώρησε στους Λάκωνες τις Φαρές και τη Θουρία, κάτι που πραγματοποιήθηκε μετά τη νίκη του στο Άκτιο, το 31 π.Χ. Μετά, ωστόσο, από τον θάνατο του Αυγούστου, η περιοχή των Φαρών και η Θουρία επέστρεψαν και πάλι στους Μεσσήνιους, υπό την ηγεσία του αυτοκράτορα Τιβέριου, ενώ η οριστική οριοθέτηση των συνόρων συντελέστηκε το 78 μ.Χ., επί αυτοκράτορα Βεσπασιανού, από τον χωρομέτρη Τίτο Φλάβιο Μονόμιτο.¹³

1.3 Σημαντικοί ιστορικοί σταθμοί

Από τον Α΄ Μεσσηνιακό πόλεμο, που διεξήχθη τον 8ο αιώνα π. Χ., μέχρι την δημιουργία της Μεσσήνης υπό τον στρατηγό Επαμεινώνδα με καταγωγή από την Θήβα, οι Φαρές βρίσκονταν υπό σπαρτιατική κυριαρχία. Παρόλα αυτά, οι κάτοικοι που ζούσαν στην πόλη διατήρησαν την ανεξαρτησία τους και την αυτονομία τους και

¹² Α. Μηλίτση-Νίκα, Χ. Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, *ό. π.*, σ. 18.

¹³ Π. Θέμελη, «Η πόλη των αρχαίων Φαρών», στην *Καθημερινή*, αρ. φ. 18.9.2001, σ. 3-4.

έγιναν περίοικοι της Σπάρτης κυρίως μετά τον Β΄ Μεσσηνιακό πόλεμο. Στη συνέχεια, κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου, το 394 π.Χ., η πόλη καταλήφθηκε από τον ναύαρχο Κόνωνα με τη βοήθεια του Πέρση στρατηγού Φαρνάβαζου. Το 182 π.Χ. αποτέλεσε ανεξάρτητο μέλος της Αχαϊκής Συμπολιτείας. Το 146 π.Χ. έγινε ρωμαϊκή κτήση, καθώς ο Αύγουστος την συμπεριέλαβε στο κοινό των Ελευθερολακώνων.¹⁴

Το 1205 καταλαμβάνεται από τους Φράγκους, υπό τον Γουλιέλμο Βιλλεαρδουίνο και τότε ξεκινά η περίοδος της Φραγκοκρατίας. Το 1262 ιδρύεται το δεσποτάτο του Μορέως και το 1881 η εταιρεία των Ναβαραιών κατακτά την Καλαμάτα. Το 1293 καταλαμβάνεται από τους «σκλάβους» της Γιάννιτσας και το 1439 ο Θεόδωρος Β΄ Παλαιολόγος αποφασίζει να παραχωρήσει την Καλαμάτα στον αδελφό του Κωνσταντίνο. Στην Α΄ Τουρκοκρατία η Καλαμάτα καταλήφθηκε το 1460 από τον Μεχμέτ Β΄ και μετά από τέσσερα χρόνια από τους Βενετούς, υπό τον Φραγκίσκο Τιάνο. Το 1470 έγινε μία μεγάλη μάχη μεταξύ των Βενετών και των Τούρκων και επειδή ηττήθηκαν οι Βενετοί, εγκατέλειψαν την πόλη, αφού πρώτα πυρπόλησαν με βάνουσο τρόπο το κάστρο. Το 1532 ο Γενουάτης Αντρέα Ντόρια κατέλαβε την πόλη μέχρι το 1659, έτος ανακατάληψης της πόλης από τους Βενετούς, οι οποίοι κατέκτησαν την Καλαμάτα, προξενώντας μεγάλες καταστροφές. Η περίοδος της Βενετοκρατίας διήρκησε από το 1685 μέχρι το 1715. Από μαρτυρίες που υπάρχουν για την πόλη, πληροφορούμαστε ότι το 1700 κατοικούσαν εκεί 1.362 κάτοικοι και η Καλαμάτα αναφέρεται ότι είχε έξι εκκλησίες. Μετά το 1815 ακολουθεί η περίοδος της Β΄ Τουρκοκρατίας και το 1769-1770 ξεσπά η Ορλωφική επανάσταση με επίκεντρο την Καλαμάτα και επικεφαλής τον Παναγιώτη Μπενάκη, με σκοπό την απελευθέρωση της Πελοποννήσου. Η επανάσταση απέτυχε και υπήρξε καταστροφική με πολλούς θανάτους.¹⁵ Στη συνέχεια, η Φιλική Εταιρεία επηρέασε τους προκρίτους της Μάνης και της Καλαμάτας για την προετοιμασία της επανάστασης. Έτσι, στις 23 Μαρτίου του 1821, κηρύσσεται η Επανάσταση και απελευθερώνεται η Καλαμάτα με αποτέλεσμα πολλοί Τούρκοι να αφοπλιστούν και να κρατηθούν αιχμάλωτοι. Την ίδια κιόλας μέρα συγκλήθηκε η Μεσσηνιακή Γερουσία, η οποία υπό την ηγεσία του Πέτρου Μαυρομιχάλη συνέταξε το πρώτο επίσημο έγγραφο της Ελλάδας από ελεύθερο έδαφος, που στάλθηκε ως «Προειδοποιήσις» προς τας Ευρωπαϊκάς Αυλές. Στις 20 Αυγούστου του 1821

¹⁴ Χ. Δρακόπουλου, «Χρονολόγιο Φαρών - Καλαμάτας», στην *Καθημερινή*, αρ. φ. 18.9.2001, σ. 2.

¹⁵ Χ. Δρακόπουλου, αρ. φ. 18.9.2001, σ. 2.

κυκλοφόρησε στην ελεύθερη πατρίδα το πρώτο φύλλο της πρώτης ελληνικής εφημερίδας με τίτλο «Σάλπιγξ Ελληνική», που τυπώθηκε στην πόλη της Καλαμάτας. Στις 11 Μαΐου του 1825 συνέβη ένα δυσάρεστο γεγονός, ο θάνατος του Παπαφλέσσα στο Μανιάκι στην προσπάθειά του να αντιμετωπίσει τους Τούρκους και λίγες μέρες αργότερα, στις 25 Μαΐου, η Πελοπόννησος λεηλατείται από τον στρατό του Ιμπραήμ. Στις 5 Μαΐου του 1827 πραγματοποιείται η διοικητική διαίρεση της Ελλάδος, το 5ο τμήμα της οποίας αποτελούνταν από την Επαρχία της Καλαμάτας.¹⁶

Η περίοδος της Επανάστασης κατά της Τουρκοκρατίας ολοκληρώνεται στις 20 Οκτωβρίου του 1827 με τη Ναυμαχία του Ναυαρίνου, με την οποία σφραγίστηκε η ανεξαρτησία της Ελλάδας, ενώ δύο χρόνια αργότερα επισκέφτηκε την Καλαμάτα ο πρώτος κυβερνήτης της Ελλάδας Ιωάννης Καποδίστριας. Το 1831 η Καλαμάτα καταλαμβάνεται από τους Μανιάτες, οι οποίοι πρόβαλαν σθεναρή αντίσταση κατά των τοπικών αρχών και στράφηκαν εναντίον του Καποδίστρια. Στις 3 Απριλίου του 1833 υλοποιείται η σύσταση της Επαρχίας Καλαμών με επίσημη πρωτεύουσα την Καλαμάτα και τρία χρόνια αργότερα, στις 28 Σεπτεμβρίου του 1836, δημιουργείται ο Δήμος Καλαμών, τον οποίο επισκέφτηκε ο Όθων και η Αμαλία τον Φεβρουάριο του 1838. Στις 10 Ιουλίου του 1946 σημειώνεται ένας ολέθριος και καταστρεπτικός σεισμός στη Μεσσήνη, ο οποίος προκάλεσε μεγάλες καταστροφές στην πόλη της Καλαμάτας.¹⁷

Στις 8 Δεκεμβρίου του 1896 εκδίδεται επίσημα ο πρώτος τύπος της πόλης με τίτλο «Η Μεσσηνία». Στις 9 Αυγούστου του 1873 εγκαινιάστηκε ο μητροπολιτικός ναός της Καλαμάτας «Η Υπαπαντή του Χριστού». Στις 14 Φεβρουαρίου του 1885 σημειώνεται ξανά ένας καταστρεπτικός σεισμός στην πόλη και στην υπόλοιπη Μεσσηνία. Το 1899 πραγματοποιούνται τα εγκαίνια της σιδηροδρομικής γραμμής που συνδέει την Καλαμάτα με την Αθήνα και τον Απρίλιο του 1910 μπαίνει σε λειτουργία ο τροχιόδρομος (τραμ). Επιπλέον, ιδιαίτερη και σημαντική αξία για την οικονομική και εμπορική ανάπτυξη της πόλης είχε η κατασκευή του λιμανιού, που ολοκληρώθηκε το 1901. Γενικότερα, το τέλος του δέκατου ένατου αιώνα αποτελεί μεταβατική περίοδο για την Καλαμάτα στον τομέα της οικονομίας, της κοινωνίας και της πολεοδομικής οργάνωσης με αποτέλεσμα στις αρχές του 20ου αιώνα να

¹⁶ Θ. Χρήστου, *Ιχνηλατώντας τη συμβολή της Καλαμάτας και της μεσσηνιακής ενδοχώρας στο έπος της ανεξαρτησίας*, Καλαμάτα 2021, σ. 43.

¹⁷ Χ. Δρακόπουλου, αρ. φ. 18.9.2001, σ. 2.

σημειώσει η πόλη σημαντική εξέλιξη στις υποδομές της, καθώς και στην εν γένει πνευματική και πολιτιστική της ανάπτυξη.¹⁸

¹⁸ Χ. Δρακόπουλου, αρ. φ. 18.9.2001, σ. 2

Β' Κεφάλαιο

Η Καλαμάτα στις αρχές του 1830

Το 1828 η Καλαμάτα αποτελούσε πρωτεύουσα του τμήματος της κάτω Μεσσηνίας με βάση τη διοικητική διαίρεση του Καποδίστρια. Ήταν μία σχεδόν κατεστραμμένη πόλη, καθώς είχε επηρεαστεί το 1825 από την επέλαση του Ιμπραήμ. Στην πόλη κατοικούσαν 362 οικογένειες, οι οποίες προσπαθούσαν να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις της καθημερινότητας και να αναγεννηθούν. Το μέγεθος της καταστροφής της πόλης αποτιμάται από την αναφορά που στείλει οι δημογέροντες της πόλης στον Ιωάννη Καποδίστρια στις 8 Ιουλίου του 1828, όπου ανέφεραν πως η Καλαμάτα χαρακτηριζόταν από τα ερείπια της και οι κάτοικοί της βρίσκονταν σε ελεεινή κατάσταση, καθώς για τρία χρόνια περιπλανιόντουσαν και αφού αποφάσισαν πάλι να κατοικήσουν στην Καλαμάτα ήταν άστεγοι και αβοήθητοι. Βέβαια η ανταπόκριση του Καποδίστρια ήταν ταχύτατη και διέταξε την παλινόρθωση της πόλης και γι' αυτό τον λόγο την επισκέφτηκε ο ίδιος, θέλοντας να εκδηλώσει το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του γι' αυτήν.¹⁹

Μετά τη σύσταση του ελληνικού κράτους και υπό την εξουσία της Αντιβασιλείας, η Μεσσηνία αποτέλεσε νομό και η Καλαμάτα έγινε το 1835 η πρωτεύουσά του, αντί της Κυπαρισσίας. Με τη δημιουργία και του Δήμου Καλαμών, η πόλη απέκτησε αρκετά προνόμια. Αρχικά συγκέντρωσε όλες τις αρχές του νομού, όπως το δικαστήριο, το ταμείο, την εφορία, το Φρουραρχείο, ενώ η θέση της την βοήθησε να προστατευτεί από τις επιδρομές των Μανιατών, αποκτώντας εκτός αυτού το πλεονέκτημα της προσέλκυσης νέων κατοίκων, που προέρχονταν όχι μόνο από την ενδοχώρα της αλλά και από γειτονικούς νομούς, όπως της Λακωνίας και της Αρκαδίας, αλλά και από περιοχές του εξωτερικού. Στην ουσία παρατηρείται πως η Καλαμάτα πολύ σύντομα εξελίχθηκε σε ένα ισχυρότατο οικονομικό και εμπορικό κέντρο. Σε αυτό δεν συνετέλεσε μόνο η διοικητική της ανάπτυξη, αλλά κυρίως η γεωγραφική της θέση, καθώς η γειννίαση με τη θάλασσα προωθούσε την εμπορική διακίνηση των παραδοσιακών προϊόντων.²⁰

Το μεγαλύτερο μέρος των εξαγωγών από την πόλη της Καλαμάτας περιλάμβανε παραδοσιακά και τοπικά προϊόντα, όπως κουκούλι, μετάξι, σύκα, λάδι,

¹⁷ Α. Μηλίτση-Νίκα, Χ. Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, *ό. π.*, σ. 13.

²⁰ Α. Μηλίτση-Νίκα, Χ. Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, *ό. π.*, σ. 13.

σταφίδα. Τη δεκαετία του 1840, προκειμένου να εξελιχθεί το εμπόριο, προτάθηκε η κατασκευή της εθνικής οδού Καλαμάτας – Μεσσήνης, επειδή μέχρι τότε οι μεταφορές γίνονταν μόνο ακτοπλοϊκά, κυρίως από τις εγκαταστάσεις της δυτικής παραλίας της πόλης, όπου βρισκόταν και το τελωνείο, καθώς και από τον φυσικό όρμο του Αλμυρού, διότι δεν υπήρχε ακόμη λιμάνι.²¹ Μάλιστα το 1842, η πόλη της Καλαμάτας ήταν πραγματικά σε περίοπτη θέση όσον αφορά την εμπορική και την ναυτιλιακή της δραστηριότητα συγκριτικά με άλλες πόλεις της εποχής και αξίζει να σημειωθεί ότι κατείχε την ένατη θέση ανάμεσα στα ναυτιλιακά κέντρα της χώρας, εφόσον στο νηολόγιο της ήταν εγγεγραμμένα 145 πλοία. Με βάση τον Οδηγό του 1887 στο σηματολόγιο του λιμανιού της Καλαμάτας υπήρχαν εγγεγραμμένα 14 ιστιοφόρα με χωρητικότητα 766 τόνων, αλλά δεν βρισκόταν ανάμεσα σε αυτά κανένα ατμόπλοιο. Στην Καλαμάτα κατέφθαναν επίσης ιστιοφόρα από τις Σπέτσες, την Ύδρα και το Γαλαξίδι, και όπως είναι φυσικό, τους μήνες κατά τους οποίους η εξαγωγή των προϊόντων βρισκόταν σε υψηλά επίπεδα, κατέφθαναν και πολλά καράβια, που ανήκαν σε ξένες εθνικότητες (εικ. 2).²²

Επιπλέον, κατά τη δεκαετία του 1890, η εξαγωγή σταφίδας και σύκων ήταν σε μεγάλο ποσοστό από την Καλαμάτα και από την Πάτρα. Αξίζει να σημειωθεί ότι πολλά ήταν τα αμερικανικά ατμόπλοια που φόρτωναν μεγάλες ποσότητες σταφίδας από το λιμάνι της Καλαμάτας προς τη Νέα Υόρκη και ιδιαίτερα ανοδική πορεία είχε το εξαγωγικό εμπόριο κατά τα έτη 1894 και 1895 με βασικό περιεχόμενο τα προϊόντα του νομού Μεσσηνίας όπως ήταν ο σταφιδόκαρπος, τα σύκα και τα βελανίδια. Το εμπόριο σημείωσε κατά τη διάρκεια του 20ου αιώνα ιδιαίτερη ανάπτυξη, με βασικό χαρακτηριστικό το εξαγωγικό εμπόριο, που αφορούσε το μεγαλύτερο μέρος των συναλλαγών. Με το πέρασμα των χρόνων το εξαγωγικό εμπόριο συνεχιζόταν να είναι σε υψηλά επίπεδα και το 1918 η εξαγωγή σύκων, σταφίδας και ελαιόλαδου με αγγλικά ατμόπλοια προς την Αμερική ήταν συχνό φαινόμενο.²³ Εν συνεχεία, το λιμάνι της Καλαμάτας απέκτησε το 1928 σημαντική αξία, καθώς κατέπλευσαν 552 ατμόπλοια και ιστιοφόρα, τα 277 εκ των οποίων ήταν ελληνικά με 371 επιβάτες και 74.604 τόνους εμπορευμάτων. Εκείνη την περίοδο απέπλευσαν 553 ατμόπλοια, τα 273 εκ των οποίων ήταν ελληνικά με 376 επιβάτες και 68.095 τόνους εμπορευμάτων. Βέβαια, παράλληλα με το εξαγωγικό εμπόριο, βάδιζε και το εισαγωγικό εμπόριο και

²¹ Α. Μηλίτση-Νίκα, Χ. Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, *ό. π.*, σ. 14.

²² Σπηλιοπούλου Ι., Σόλαρης Ι., *Πόλεις – Λιμάνια και θαλάσσιου δρόμοι στην ανατολική Μεσόγειο και τη Μαύρη θάλασσα 18^{ος} – 21^{ος} αιώνας*, Θεσσαλονίκη 2020, σ. 343.

²³ Σπηλιοπούλου Ι., Σόλαρης Ι., *ό. π.*, σ. 344.

στην πόλη εισάγονταν μέσω του λιμανιού της Ερμούπολης Σύρου πολλά εμπορεύματα από τη Βενετία και την Ανατολή, ενώ υπήρχαν και απευθείας εμπορικές συναλλαγές με την Τεργέστη και τη Μασσαλία. Γενικότερα τη δεκαετία του 1920 το εμπόριο στην Καλαμάτα ήταν σε υψηλά επίπεδα και οι εξαγωγές των προϊόντων ξεπερνούσαν κατά πολύ τις εισαγωγές.²⁴

Ακόμα, η παραγωγή των τοπικών προϊόντων προώθησε τη δημιουργία της βυρσοδεψίας, της μεταξουργίας, της ελαιουργίας και άλλων παρόμοιων βιοτεχνών μονάδων. Τη δεκαετία του 1850, και συγκεκριμένα το 1857, δημιουργήθηκε το υποκατάστημα της Εθνικής Τράπεζας και σιγά-σιγά αρχίζει να αναπτύσσεται η βιομηχανία στην πόλη, στηρίζοντας έτσι την μεταξο-υφαντική τέχνη. Οι νέες κοινωνικές δυνάμεις που αναδύθηκαν, διεκδίκησαν σε μεγάλο βαθμό την απόκτηση μεταφορικών υποδομών, που θα βοηθούσαν στη σύνδεση της πάνω πόλης με την παραλία και με τη μεσσηνιακή ενδοχώρα, κάτι που θα δημιουργούσε προϋποθέσεις για μία σημαντική ανάπτυξη της μεσσηνιακής πρωτεύουσας σε σχέση με τον υπόλοιπο κόσμο. Αρχικά, άρχισαν να εκπονούνται δημόσια και δημοτικά έργα και περί το 1860 κατασκευάστηκε το πρώτο γυμνάσιο και μεγαλοπρεπείς ναοί, όπως του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, της Υπαπαντής του Σωτήρος και του Αγίου Νικολάου του Φλαρίου. Την ίδια περίπου εποχή αναπτύχθηκαν τα δημόσια καταστήματα του τελωνείου, που σήμαναν την μελλοντική επέκταση της Καλαμάτας προς τη θάλασσα.²⁵

Παρόλα αυτά, η κοινωνική ζωή της πόλης εκτεινόταν από την επάνω πόλη μέχρι και την Φραγκόλιμνα (εικ. 3). Από τη στιγμή που ολοκληρώθηκαν βασικά έργα υποδομής, όπως της επαρχιακής οδού Καλαμάτας - Νησίου, της εθνικής οδού Παραλίας - Καλαμών και της δημοτικής οδού Παραλίας - Καλαμών, αναπτύχθηκε σημαντικά η πόλη. Επίσης, στη βελτίωση της πόλης βοήθησαν και άλλα έργα, όπως η διευθέτηση του ποταμού Νέδοντα που ταλαιπωρούσε πάρα πολύ τους κατοίκους με πλημμύρες για πολλές δεκαετίες, η κατασκευή γεφυρών, η σιδηροδρομική σύνδεση της Καλαμάτας με την Αθήνα και η κατασκευή του λιμανιού. Έτσι ακολούθησε μία οικονομική πρόοδος, όταν είχε πλέον διευρυνθεί ο πληθυσμός της πόλης, και από το 1870 μέχρι το 1896 σημειώθηκε μεγάλη κινητικότητα, κάτι που συνέβαλε σε μεγάλο

²⁴ Σπηλιοπούλου Ι., Σόλαρης Ι., *ό. π.*, σ. 345.

²⁵ Α. Μηλίτση-Νίκα, Χ. Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, *ό. π.*, σ. 14.

βαθμό στην οικοδομική δραστηριότητα, με αποτέλεσμα την οικιστική επέκταση της πόλης.²⁶

Το νέο πολεοδομικό σχέδιο του 1905 προώθησε τη σύνδεση της πόλης με το λιμάνι και στην ουσία πραγματοποιήθηκε η δημιουργία νέων δρόμων και νέων πλατειών, συμβάλλοντας με αποτελεσματικότερο τρόπο στην αναδιάρθρωση της πόλης και αφού πλέον είχε ολοκληρωθεί η κατασκευή του λιμανιού, παρατηρείται γύρω του μία σημαντική οικιστική ανάπτυξη, που τις επόμενες δεκαετίες θα λάβει μεγάλες διαστάσεις όσον αφορά την αγορά, εφόσον θα δημιουργηθούν ναυτικά γραφεία, αντιπροσωπείες εταιρειών και γενικότερα θα αποτελέσει ένα ψυχαγωγικό κέντρο για τους κατοίκους της Καλαμάτας και αυτό θα γίνει κυρίως τους καλοκαιρινούς μήνες, αφού ο τόπος θα καλυφθεί με ξενοδοχεία και μαγαζιά. Η Καλαμάτα, όσο περνούσαν τα χρόνια, απέβαλλε τον χαρακτήρα της επαρχίας και εξελισσόταν σε μία σύγχρονη πόλη, που προωθήθηκε περισσότερο με τον δεύτερο σιδηροδρομικό σταθμό, το 1904, και με το ηλεκτροκίνητο τραμ, το 1910, περίοδο κατά την οποία το λιμάνι ήταν πολυσύχναστο και την πόλη διακοσμούσαν προσεγμένα διώροφα κτήρια.²⁷

²⁶ Α. Μηλίτση-Νίκα, Χ. Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, *ό. π.*, σ. 15.

²⁷ Α. Μηλίτση-Νίκα, Χ. Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, *ό. π.*, σ. 15.

Γ' Κεφάλαιο

Οικονομική ανάπτυξη

Το 1831 ιδρύθηκε ο πρώτος εμπορικός σύλλογος στην Καλαμάτα, αλλά η πόλη παρουσίασε εμπορική ανάπτυξη μετά το 1841 και οικονομική εξέλιξη από το 1853 και εξής. Ο πληθυσμός της Καλαμάτας υπολογιζόταν το 1853 γύρω στους 4492 κατοίκους και οι άνθρωποι που ασχολούνταν με το εμπόριο και τη βιομηχανία ήταν 1219. Όταν λοιπόν άρχισε να αναπτύσσεται οικονομικά η πόλη, στηριζόταν σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα στο εμπόριο, αλλά εμπόδιο στην οικονομική της ανάπτυξη αποτέλεσε η επιδημία του μεταξοσκώληκα, το 1862.²⁸ Παρόλα αυτά, μπόρεσε και το αντιμετώπισε, και η Καλαμάτα χαρακτηρίστηκε ως κέντρο εμπορίου εισαγωγής και εξαγωγής. Δυστυχώς, όμως, από το 1869 και εξής, η ανάπτυξη της πόλης δεν είναι τόσο καλή, καθώς οι τοπικές εφημερίδες αναφέρουν πολλά εγκλήματα, που πήγαζαν από τη μεγάλη ένδεια του πληθυσμού της, ενώ ταυτόχρονα υπήρχαν και μολυσματικές ασθένειες που τον ταλάνιζαν.²⁹

Το φθινόπωρο του 1891 παρατηρείται ότι η κατάσταση ήταν ακόμα πιο δύσκολη και ο πληθυσμός υπέφερε από τη φτώχεια, έως ότου η πόλη αρχίζει να εξελίσσεται σε αναπτυγμένο αστικό κέντρο. Λίγα χρόνια μετά το 1897, η πόλη αρχίζει να στηρίζεται στα πόδια της και να παρατηρείται οικονομική άνθηση.³⁰ Από τους Καλαματιανούς που αξίζει να αναφερθούν, καθώς μπορούν να χαρακτηριστούν ως πρωτοπόροι στην εμπορική δραστηριότητα, ήταν ο εμπορικός οίκος Ψάλτη Παππαφωτεινού, οι αδελφοί Νικολοπούλου, οι Ι. Κωστόπουλος, Μπενιάβης, Παυλίκος. Επιπλέον, η βιομηχανία στηρίζεται στα εργοστάσια των αδελφών Στασινόπουλου, του Μαράβα, του Δανασσή, στη σαπυνοποιία Λιναρδάκη, στην καπνοβιομηχανία Σκιά και στο εργοστάσιο της εταιρίας Οίνων και οινοπνευμάτων Ζάνου και Ρως. Το 1904-1905 υπήρξε, όμως, βαριά φορολογία στα αστικά και αγροτικά διαμερίσματα και πολλοί κάτοικοι, κυρίως αγρότες, αναγκάστηκαν να μεταναστεύσουν, προκειμένου να επιβιώσουν.³¹

²⁸ Ι.Δ. Σόλαρης, *Καλαμάτα (1830-1930). Το μεταβαλλόμενο πρόσωπο μιας επαρχιακής πόλης*, Αθήνα: Εκδόσεις Ηρόδοτος 2021, σ. 103.

²⁹ Π. Κούμαντος, *Το εργατικό-συνδικαλιστικό κίνημα Καλαμάτας (1900-1960)*, Καλαμάτα 1997, σ. 52.

³⁰ Δ. Χιουρέας, *Η ζωή στην Καλαμάτα και την περιοχή της (Η ελληνική επαρχία)*, Αθήνα 2001, σ. 32.

³¹ Ι.Δ. Σόλαρης, *ό, π.*, σ. 104.

2.1 Η οικονομική σημασία της κατασκευής του λιμανιού

Η Οθωμανική Αυτοκρατορία τον 18ο αιώνα διένυε μία από τις πλέον ειρηνικές στιγμές της με ανάπτυξη στο εμπόριο και την αγροτική οικονομία. Αυτό συνέβαινε διότι η Πελοπόννησος αποτελούσε μία από τις πλουσιότερες περιοχές και την βοήθησε σε μεγάλο βαθμό η καλή γεωγραφική της θέση, εφόσον ήταν το κέντρο της Μεσογείων και σιγά σιγά άρχισαν να την εκμεταλλεύονται εντατικά και οι Γάλλοι και στη συνέχεια οι Άγγλοι. Επίσης, οι μεγάλες δυνάμεις της Ευρώπης είχαν αναπτύξει τη δημιουργία εμπορικών σχέσεων με την Ανατολή. Τότε λοιπόν άρχισαν να δημιουργούνται και εμπορικά κέντρα σε όλο τον ελληνικό χώρο, δηλαδή στην Πάτρα, στο Ναύπλιο, στην Κόρινθο, στη Μεθώνη, στην Κορώνη.³²

Βέβαια, η Καλαμάτα από την περίοδο της Ενετοκρατίας μέχρι και την περίοδο της Β΄ Τουρκοκρατίας δεν μπορούσε να θεωρηθεί παραθαλάσσια πόλη και στη Μεσόγειο χαρακτηριζόταν οχυρή θέση. Όλο τον 18ο αιώνα μέχρι και τις αρχές του 19ου αιώνα αποτελούσε ένα αστικό κέντρο με βασικό χαρακτηριστικό τον διοικητικό της ρόλο, αλλά πάντα στα πλαίσια της τουρκικής επικυριαρχίας. Η πόλη, όμως, είχε καταφέρει να αναπτύξει σε ικανοποιητικό βαθμό εμπορική δραστηριότητα λόγω του γόνιμου εδάφους της και των προϊόντων γεωργικής και βιοτεχνικής παραγωγής από διάφορες περιοχές της νοτίου Πελοποννήσου και κυρίως της Μεσσηνίας. Στην ουσία τον 18ο αιώνα αποτελούσε μία πλούσια μεσογειακή πόλη και η γεωγραφική της θέση έπαιξε καθοριστικό ρόλο, καθώς μέσω αυτής μπορούσε να διευθύνει το εξαγωγικό της εμπόριο, χωρίς όμως να έχει λιμάνι. Από το λιμάνι του Αλμυρού εξάγονταν παραδοσιακά προϊόντα της αγροτικής της παραγωγής προς άλλους εμπορικούς σταθμούς, όπως στην Κωνσταντινούπολη, τη Σμύρνη, την Οδησό, τη Μασσαλία και σε άλλες περιοχές.³³

Ο όρμος του Αλμυρού ήταν υπό τον έλεγχο των Μανιατών και είχε απόσταση περίπου δύο ώρες από την Καλαμάτα, αλλά κατάφερνε να εξυπηρετεί τις θαλάσσιες μεταφορές των εμπορευμάτων της Μάνης και της ανατολικής Μεσσηνίας, χωρίς να μπορεί να ανταποκριθεί στην προσέγγιση πιο μεγάλων πλοίων, αφού δεν διέθετε λιμενικές εγκαταστάσεις.³⁴ Αξίζει να σημειωθεί ότι υπήρχε και η περιοχή της παραλίας, που απείχε 3 με 4 χιλιόμετρα από την πόλη και εκεί βρίσκονταν εγκαταστάσεις, οι οποίες, παρόλο που δεν ήταν οργανωμένες, μπορούσαν να

³² Α.Κ. Κωνσταντινίδη, «Το λιμάνι της Καλαμάτας», στην *Καθημερινή*, αρ. φ. 18.9.2001, σ. 22.

³³ Α.Κ. Κωνσταντινίδη, αρ. φ. 18.9.2001, σ. 22.

³⁴ Θ. Μπρεδήμας, *Μεσσήνιοι και Μανιάτες οι πρώτοι μετανάστες στην Αμερική (1767-1913)*, Καλαμάτα 2003, σ. 28.

εξυπηρετούν το εμπόριο της περιοχής, κυρίως όμως την καλοκαιρινή περίοδο. Οι φορτοεκφορτώσεις των εμπορευμάτων γίνονταν στα πλοία που βρισκόταν μακριά της ακτής με βάρκες και με μαούνες από τους βαρκάρηδες οι οποίοι ήταν κάτοικοι της περιοχής αυτής, που είχε μάλιστα ονομαστεί από το 1860 Νέα Καλάμα, επί Όθωνος.³⁵ Μετά το 1850 σημειώνεται ιδιαίτερη ανάπτυξη του εμπορίου κάτι που έκανε εντονότερη την αναγκαιότητα για τη δημιουργία λιμανιού, καθώς η συνεχώς αυξανόμενη οικονομική και εμπορική κίνηση της πόλης χρειαζόταν να υποστηριχτεί από αυτό. Ο σχεδιασμός και η προσπάθεια δημιουργίας λιμανιού στην Καλαμάτα ξεκίνησε επί Όθωνα, αλλά οι προσπάθειες ολοκληρώθηκαν από τον Χαρίλαο Τρικούπη.³⁶

2.1.1 Το σχέδιο Πασκάλ

Για να μπορέσει να δημιουργηθεί λιμάνι στην Καλαμάτα, έπρεπε πρώτα να πραγματοποιηθεί η ίδρυση του Λιμενικού Ταμείου και αυτό επετεύχθη το 1868. Στη συνέχεια, τον Απρίλιο του 1872 η εφορευτική επιτροπή ανέθεσε την τεχνική μελέτη για την κατασκευή του λιμανιού στον Ν. Πασκάλ, Γάλλο τεχνικό και μηχανικό λιμένων. Η περιοχή στην οποία προοριζόταν να κατασκευαστεί το λιμάνι, ήταν η Ντουάνα ή Ντογάνα. Ο Πασκάλ έλαβε υπόψη του τα δεδομένα της περιοχής και στην ουσία υπολόγισε την μελλοντική του ανάπτυξη και έτσι σχεδίασε το λιμάνι το οποίο βρίσκεται στη σημερινή του θέση. Ο Πασκάλ είχε ως βασικό άξονα ότι το λιμάνι θα ήταν μικρό και θα αποτελούνταν από τέσσερα έργα. Βασικά έργα στα οποία θα στηριζόταν το λιμάνι ήταν η δεξαμενή νερού, ο λιμενοβραχίονας που θα είχε μήκος 500 μέτρα και θα είχε σχεδιαστεί με τη δυνατότητα να διευρυνθεί, ο κυματοθραύστης, ο οποίος είχε σκοπό να εξασφαλίσει ηρεμία, και τέλος ένας μικρός μόλος. Το συνολικό κόστος του έργου ανερχόταν στο ποσό των 1.800.000 γαλλικών φράγκων, που ισοδυναμούσαν με 2.016.000 δραχμές. Το ποσό αυτό προήλθε αποκλειστικά από τα έσοδα του ταμείου, που πήγαζαν από την ανάπτυξη του εμπορίου της Καλαμάτας. Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί ότι οι κυβερνήσεις δεν βοήθησαν σε κανένα βαθμό για την κατασκευή του λιμανιού.³⁷

Το 1882 τέθηκε ο βασικός λίθος του λιμανιού, που αποτελούσε το επιτακτικό αίτημα των Καλαματιανών εμπόρων της δεκαετίας του 1850. Την κατασκευή του

³⁵ Μ. Μπούκα, *Οδηγός, εμπορικός, γεωγραφικός και ιστορικός των πλείστον κυριοτέρων πόλεων της Ελλάδος τους έτους 1875*, Αθήνα 1875, σ. 224.

³⁶ Σπηλιοπούλου Ι., Σόλαρης Ι., *ό. π.*, σ. 347.

³⁷ Α.Κ. Κωνσταντινίδη, *αρ. φ.* 18.9.2001, σ. 22.

ανέλαβε ο εργολάβος Μάτσας και την αποπεράτωσή του οι μηχανικοί Λουδοβίκος Περτιμερμέτ και Καίσαρας Πασπίνι.³⁸ Για να μπορέσει, όμως, η επιτροπή να καλύψει τα έξοδα για τη χρηματοδότηση, πολλές φορές χρειάστηκε να επιβάλει φόρους στα εισαγόμενα και τα εξαγόμενα προϊόντα. Παρόλα αυτά, μολονότι τα έσοδα ήταν αρκετά, δεν επαρκούσαν για την κάλυψη του συνολικού έργου και γι' αυτό τον λόγο η επιτροπή έπρεπε να δανειστεί και τα δάνεια προήλθαν από την Εθνική Τράπεζα, η οποία μέχρι το τέλος του 1900 είχε χορηγήσει 4.400.000 δραχμές. Το 1890 είχαν πραγματοποιηθεί τα περισσότερα από τα έργα που χρειάζονταν για την ολοκλήρωση του λιμανιού και απλά υπολειπόταν κάποιος συμπληρωματικός εξοπλισμός και κάποια τελευταία έργα για να αποκτήσει λειτουργικότητα, ώστε να μπορέσει να εξυπηρετήσει τις ανάγκες της ναυτιλίας.³⁹

Η διαδικασία κατασκευής του λιμανιού είχε επηρεάσει σε μεγάλο βαθμό τους πολίτες της Καλαμάτας, καθώς πολλοί άνθρωποι είχαν βρει εργασία σε αυτό. Η προοπτική κατασκευής του λιμανιού και η σιδηροδρομική σύνδεση της Αθήνας με την Καλαμάτα ενθουσιάζει τους κατοίκους της πόλης, που θεωρούσαν ότι θα εξελισσόταν σε σημαντικό εμπορικό κέντρο. Μετά την ολοκλήρωση του λιμανιού, σημειώθηκε μία γρήγορη εμπορική ανάπτυξη, με αποτέλεσμα η Καλαμάτα να καταλάβει μία σημαντική θέση ανάμεσα στις πλέον αναπτυγμένες πόλεις εκείνης της περιόδου. Στην ουσία η Καλαμάτα εξυπηρετούσε όλη την κεντρική και τη νότια Πελοπόννησο και αποτελούσε σημείο αναφοράς στα εμπορικά κέντρα του εξωτερικού. Το λιμάνι, πέρα από τη σημαντική ανάπτυξη του εμπορίου στην οποία συνετέλεσε, βοήθησε και στη βιομηχανική ανάπτυξη της πόλης.⁴⁰

Οι πρώτοι βιομηχανικοί κλάδοι που άρχισαν να αναπτύσσονται στην Καλαμάτα, ήταν η μεταξουργία και η οινοπνευματοποιία. Στη συνέχεια η χρήση του ατμού βοήθησε στη βιομηχανία αυξάνοντας την παραγωγή, με αποτέλεσμα η εμπορική και βιομηχανική ανάπτυξη της πόλης να παρουσιάσει θεαματική ανάπτυξη. Στις αρχές του εικοστού αιώνα η πόλη είχε αλλάξει σε μεγάλο βαθμό προς το καλύτερο και η ηλεκτροδότηση, η οικιστική ένωση με το λιμάνι και η κατασκευή νέων δρόμων ήταν σημαντικοί παράγοντες, που βοήθησαν στην ταχύτατη ανάπτυξή της. Αξίζει να σημειωθεί ότι Καλαμάτα μεταβλήθηκε από επαρχία σε μία

³⁸ Ι. Σπηλιοπούλου, *Η προστασία και αξιοποίηση της πολιτιστικής κληρονομιάς ως μοχλός βιώσιμης ανάπτυξης μίας σύγχρονης περιφερειακής πόλης: Η περίπτωση της Καλαμάτας*, Αθήνα 2017, σ. 40.

³⁹ Λάσκαρης Ν. *Μεσσηνιακά έργα (1874-2016)*, Αθήνα 2020, σ. 82.

⁴⁰ Σπηλιοπούλου Ι., Σόλαρης Ι., *ό. π.*, σ. 343.

ανεπτυγμένη αστική περιοχή χάρη στην κατασκευή του λιμανιού.⁴¹

Το 1903, λοιπόν, επειδή το λιμάνι βρισκόταν σε άνθηση χάρη στην εμπορική κίνηση και την βιομηχανική πρόοδο, παρατηρείται στην Καλαμάτα και κοινωνική ανάπτυξη. Είναι φανερό ότι στις δεκαετίες 1900 - 1920 το λιμάνι είχε πλέον ενώσει την πόλη και ο χώρος από την παραλία μέχρι την πόλη είχε μετασχηματιστεί (εικ. 4). Αναπτύχθηκαν γραφεία και αντιπροσωπεΐες ελληνικών και ξένων εταιριών, που έδιναν ευκαιρίες εργασίας σε πολλούς ανθρώπους. Τους καλοκαιρινούς μήνες η παραλιακή ζώνη είχε μεγάλη κίνηση και τα έσοδα του λιμανιού ήταν αρκετά υψηλά, εφόσον κατά την εξαγωγική περίοδο σημείωνε το εμπόριο πολύ καλούς ρυθμούς (εικ. 5).⁴²

2.2 Το εμπόριο και η βιομηχανία.

Στα τέλη του 19ου αιώνα η Καλαμάτα άρχισε να αναπτύσσεται σε μεγάλο βαθμό και σημαντικό ρόλο έπαιξε σε αυτό το εξωτερικό της εμπόριο. Αναλυτικότερα, τα προϊόντα που εξάγονταν σε ένα μεγάλο βαθμό ήταν τα σύκα, το λάδι, το μετάξι και αργότερα η σταφίδα, που είχε καταλάβει και την πρώτη θέση στα εξαγωγικά προϊόντα της πόλης, κυρίως στην αγορά της Γαλλίας, της Αμερικής και της Γερμανίας. Η σταφιδική κρίση τάραξε όμως τα δεδομένα αναφορικά με το εμπόριο τη σταφίδας, αλλά αυτό αντιμετωπίστηκε, καθώς μεγάλο ποσοστό της σταφίδας διοχετεύτηκε στα ποτοποιία και στα οινοποιεία της πόλης, όπου χρησιμοποιήθηκε για την ενίσχυση της οικονομίας της. Επιπλέον, το προϊόν που είχε σταθερή ζήτηση ακόμη και κατά τα μεταπολεμικά χρόνια ήταν τα σύκα, τα οποία εξάγονταν στην Αυστροουγγαρία, στη Ρωσία και τη Γερμανία και η παραγωγή τους ξεπερνούσε τους 12.000 τόνους.⁴³

Όσον αφορά την παραγωγή ελαιόλαδου, μπορούμε να πούμε ότι ήταν περιορισμένη σε όλο τον 19ο αιώνα και στην ουσία εκσυγχρονίστηκε κατά το τελευταίο τέταρτό του. Η παραγωγή ελαιόλαδου κατάφερε να τεθεί σε ισχύ και να εκτοπίσει το εμπόριο σταφίδας, μεταξιού και σύκων μόνο μετά τον πόλεμο.⁴⁴

Το μετάξι ήταν ένα προϊόν, το οποίο εμπορεύονταν σε πολύ μεγάλο βαθμό, αλλά δεν είναι τόσο διαδεδομένο. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι αποτελούσε ένα από τα βασικότερα προϊόντα του εξαγωγικού εμπορίου σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα.

⁴¹ Α.Κ. Κωνσταντινίδη, αρ. φ. 18.9.2001, σ. 23.

⁴² Α.Κ. Κωνσταντινίδη, αρ. φ. 18.9.2001, σ. 23.

⁴³ Κ. Αρώνη-Τσίχλη, *Το σταφιδικό ζήτημα και οι κοινωνικοί αγώνες*, Αθήνα 1999, σ. 35.

⁴⁴ Σ.Α. Βερράρου, «Εμπόριο και βιομηχανία», στην *Καθημερινή*, αρ. φ. 18.9.2001, σ. 19.

Οι Καλαματιανές νοικοκυρές ήταν αφοσιωμένες στην παραγωγή μεταξοκλωστής και η επεξεργασία του κουκουλιού άρχισε να οργανώνεται συστηματικά περί το 1853, όταν ιδρύθηκε στην Καλαμάτα το πρώτο μηχανοκίνητο κατάστημα επεξεργασίας του μεταξιού, το οποίο παρέμεινε μέχρι το 1875, ενώ στη συνέχεια ο οίκος Φέλς και Σία έφτιαξε στην Καλαμάτα το δεύτερο κατάστημα επεξεργασίας μεταξιού, μονάδα που αναπτύχθηκε σε μεγάλο βαθμό τη δεκαετία του 1870, που έφερε πρώτη στην πόλη την ατμομηχανή. Μετά την επιχείρηση του οίκου Φέλς, σημαντικότερη επιχείρηση αποτέλεσε αυτή του Θ. Μαράβα, ο οποίος μετέτρεψε το εργοστάσιό του σε ατμοκίνητο.⁴⁵

Κατά τη δεκαετία του 1870 η Καλαμάτα αποτελούσε το πρώτο παραγωγικό κέντρο μεταξιού σε όλο το κράτος και διέθετε πέντε παραγωγικά μεταξουργεία με δύναμη 43 ίππων και δυνατότητα παραγωγής 40 τόνων μεταξιού όλων των ποιοτήτων. Μάλιστα τα εργοστάσια αυτά απασχολούσαν αρκετούς εργάτες και συγκεκριμένα πεντακόσιους, με το μεγαλύτερο μέρος του εργατικού δυναμικού να αποτελείται από γυναίκες. Τη δεκαετία του 1880 οι επενδύσεις στον τομέα του μεταξιού παρουσίαζε ακμάζουσα πορεία, παρόλο που υπήρχε η ασθένεια του μεταξοσκώληκα. Στη συνέχεια, το 1882, ιδρύθηκε η επιχείρηση των αδελφών Στασινόπουλων από το Βυζάντιο της Αρκαδίας, επί της οδού Φαρών. Όλο τον 19ο αιώνα και μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο η επεξεργασία του μεταξιού αποτελούσε μία από τις βασικότερες πηγές εσόδων για την πόλη.⁴⁶

Στα τέλη του 19ου αιώνα παρατηρείται οικονομική και βιομηχανική άνθηση στην Καλαμάτα και η επιχείρηση των αδελφών Γεωργίου και Ευσταθίου Καρέλια οποία προμήθευε στη Μεσσηνία καπνό που μετέφερε από το Αγρίνιο και τη Λαμία. Η εταιρεία αυτή συγκαταλέγεται στα κορυφαία βιομηχανικά συγκροτήματα της Ελλάδας μέχρι και σήμερα. Ακόμα, στην πόλη ήταν πολύ αναπτυγμένη η αλευροβιομηχανία και από το 1869 μέχρι το 1915 εξελίχτηκε σε μεγάλο βαθμό, με αποτέλεσμα, πέρα από ατμοκίνητους ανεμόμυλους να λειτουργεί στην πόλη και εργοστάσιο αλευρόμυλου.⁴⁷

Τον 19ο αιώνα η Καλαμάτα αποτελούσε σταθμό των ιστιοφόρων και γι' αυτό σημειώθηκε μεγάλη εμπορική ανάπτυξη, με αποτέλεσμα μικρές οικογενειακές επιχειρήσεις που στηρίζονταν στην βιοτεχνία, να μπορέσουν να συγκεντρώσουν

⁴⁵ Σ.Α. Βερράρου, αρ. φ. 18.9.2001, σ. 20.

⁴⁶ Μ.Χ. Χατζηγιάννου, «Καλαματιανοί έμποροι», στην *Καθημερινή*, αρ. φ. 18.9.2001, σ. 24.

⁴⁷ Α. Μηλίτση-Νίκα, Χ. Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, *Κυλινδρόμυλος Μεσσηνίας «Ευαγγελίστρια» Α.Ε.*, Καλαμάτα 2002, σ. 20.

ορισμένα κεφάλαια για να αγοράζουν την πρώτη ύλη, δηλαδή τον καπνό. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να αναπτύξουν το καπνεμπόριο και το 1846 να ανοίξει στην πόλη το πρώτο καπνοπωλείο, ενώ στη συνέχεια ακολούθησαν αλλά έξι. Τα καπνοπωλεία βρίσκονταν σε κεντρικά σημεία της πόλης και σε περιοχές από όπου περνούσε πλήθος κόσμου.⁴⁸

Στα μέσα, λοιπόν, του 19ου αιώνα η Καλαμάτα ήταν μία ιδιαίτερα οικονομικά ανεπτυγμένη επαρχιακή πόλη, κάτι που φαίνεται και από την επίσημη κρατική απογραφή του 1860 από το Υπουργείο Εσωτερικών. Τότε είχαν καταγράψει ότι στην Καλαμάτα ζούσαν και δραστηριοποιούνταν 108 μικρέμποροι, 86 μεγαλέμποροι, 225 κτηματίες και 802 βιομήχανοι. Αυτοί αποτελούσαν την πλούσια τάξη της πόλης, που πλαισιωνόταν από εργάτες γεωργούς, καλλιτέχνες, κληρικούς υπαλλήλους και επιστήμονες. Ακόμα, στην Καλαμάτα συγκεντρωνόταν ο μεγαλύτερος αριθμός εμπόρων, χωρίς όμως να περιλαμβάνεται ο τομέας της σταφίδας.⁴⁹

Η Καλαμάτα εξελίχθηκε σε ένα τοπικό εμπορικό κέντρο, που βοηθούσε και εξυπηρετούσε τη Μεσσηνία, τη Λακωνία και την Αρκαδία. Η καλή γεωγραφική θέση της πόλης και η δημιουργία του λιμανιού την οδήγησαν στην ανάπτυξη του εμπορίου, εφόσον εξυπηρετούσε τις εμπορικές συναλλαγές με τη Δυτική Μεσόγειο, ενώ ταυτόχρονα αποτελούσε και σταθμό ιστιοφόρων πλοίων προς τα λιμάνια της Ιταλίας και της Γαλλίας. Πολλές ήταν οι οικογένειες που επιδόθηκαν στην εμπορική διακίνηση προϊόντων και γι' αυτό τον λόγο το εμπόριο έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην οικονομική ανάπτυξη της Καλαμάτας και στην οικονομική ενίσχυση των οικογενειών της πόλης.⁵⁰

⁴⁸ Α. Μηλίτση-Νίκα, Τα εν Καλάμαιοι καπνοπωλεία και καπνεργοστάσια. 19ος αιώνας – 1972, ΓΑΚ Μεσσηνίας 13, Καλαμάτα 2021, σ. 17.

⁴⁹ Μ.Χ. Χατζηιωάννου, αρ. φ. 18.9.2001, σ. 24.

⁵⁰ Μ.Χ. Χατζηιωάννου, αρ. φ. 18.9.2001, σ. 24.

Δ' Κεφάλαιο

Κοινωνική ανάπτυξη

Όσο αυξανόταν ο αριθμός των κατοίκων της Καλαμάτας, τόσο περισσότερο μεταβαλλόταν και η κοινωνική διαστρωμάτωση της πόλης. Το 1840 η πόλη είχε 3690 κατοίκους και 6 χρόνια μετέπειτα 4960. Το 1850 ο πληθυσμός ανερχόταν στους 6447 κατοίκους. Αξίζει να σημειωθεί ότι η Μεσσηνία δεν είχε έντονη πληθυσμιακή κινητικότητα, εφόσον η Καλαμάτα θεωρούνταν η έδρα του δήμου και γι' αυτόν τον λόγο είχε περισσότερο πληθυσμό. Το 1853 ο πληθυσμός της Καλαμάτας ανερχόταν περίπου σε 3942 κατοίκους και το 1897 ο νομός Μεσσηνίας με πρωτεύουσα την Καλαμάτα είχε 155.760 κατοίκους. Επίσης, ο δήμος Καλαμάτας αριθμούσε το 1870 9.411 κατοίκους και το 1879 είχε 11.642. Στη συνέχεια, με βάση την απογραφή του 1899, ο πληθυσμός της Καλαμάτας ήταν 10.696 και γενικότερα είχε ανοδική πορεία όσο περνούσαν τα χρόνια.⁵¹ Το 1861 η αστική τάξη αποτελούνταν από 1.219 άτομα, 108 εκ των οποίων ήταν μικρέμποροι, οι 86 μεγαλέμποροι, οι 225 κτηματίες και 800 βιομήχανοι.⁵²

Επιπλέον, το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού αποτελούνταν από αγρότες, αλλά ταυτόχρονα άρχισε να αναπτύσσεται το εμπόριο και η βιομηχανία. Στην κοινωνική σύνθεση της Καλαμάτας περιλαμβάνονταν γιατροί και δικηγόροι. Τους πρώτους γιατρούς στην πόλη τούς υποδέχτηκαν με μεγάλο σεβασμό, καθώς θεωρούνταν ξεχωριστά πρόσωπα και έφεραν μάλιστα και διαφορετική ενδυμασία από τον υπόλοιπο κόσμο. Ένας από τους σημαντικότερους γιατρούς στη δεκαετία του 1850 ήταν ο Γ. Χρυσοσπάθης, ο οποίος εφάρμοσε για πρώτη φορά στην Καλαμάτα τις ευρωπαϊκές ανακαλύψεις στον τομέα της χειρουργικής. Ακόμα, την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα, ξεχώρισε ως γιατρός ο Θ. Αναστασιάδης, ως πρώτος που έφερε μηχανήμα ακτινών Ραίτγκεν στην Καλαμάτα. Μετά την εγκατάσταση εξεχόντων γιατρών στην πόλη, ακολούθησαν φαρμακοποιοί και λίγο αργότερα και οδοντίατροι. Το 1898 ήρθε στην Καλαμάτα ο Βασιλεύς Γεώργιος Α', επισκεπτόμενος την πόλη για τρίτη φορά, ενώ το 1901 ο διάδοχος Κωνσταντίνος επιθεώρησε στην Πλατεία των Ασκήσεων τους ανωτέρους αξιωματικούς.⁵³

Αξιοπρόσεκτες είναι και οι συνθήκες που είχαν οι κάτοικοι της πόλης στον

⁵¹ Ι.Δ. Σόλαρης, *ό, π.*, σ. 188.

⁵² Γ. Μπαφούνης, *Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός του έτους 1861*, Αθήνα 1991, σ. 33.

⁵³ Ι.Δ. Σόλαρης, *ό, π.*, σ. 188.

κοινωνικό τομέα. Από χειρόγραφο του 1893 πληροφορούμαστε για τα γαμήλια δώρα που θα πρέπει να προσφέρονταν, όταν πραγματοποιούνταν γάμος αρχοντικής οικογένειας, που ήταν τα κανίσκια, δηλαδή καφές, ζάχαρη, κρασί, ρύζι, πρόβατα. Επιπλέον, ο γάμος στις αγροτικές οικογένειες συνοδευόταν με προικοσύμφωνο, ένα έγγραφο στο οποίο αναγράφονταν όλα τα περιουσιακά στοιχεία της νύφης και αναλυτικά τα είδη οικιακής χρήσης. Περίπου το 60% των γάμων την τελευταία δεκαετία του δέκατου ένατου αιώνα συνοδεύονταν από προικοσύμφωνο, αλλά όσο περνούσαν τα χρόνια, αυτά μειώνονταν. Τα προικοσύμφωνο αποδεικνύουν το γεγονός ότι εκείνη την εποχή η Καλαμάτα βρισκόταν σε οικονομική άνεση. Μάλιστα θα πρέπει να αναφερθεί πως ο άνδρας αναλάμβανε τον τρόπο διαχείρισης της προίκας, χωρίς όμως να έχει την πλήρη κυριότητά της. Βέβαια η προίκα ήταν μεγαλύτερη, όταν προέρχονταν από οικογένειες μεγαλοκτηματιών, μεγαλεμπόρων, γιατρών, καθηγητών δικηγόρων και φαρμακοποιών.⁵⁴

Το 1838 καθιερώθηκε επίσημα στην Αθήνα η εθνική εορτή της 25ης Μαρτίου και από τότε ορίστηκε και στην Καλαμάτα. Αξίζει να σημειωθεί ότι ιδιαίτερα ξεχωριστός και εντυπωσιακός ήταν ο εορτασμός της 25ης Μαρτίου του έτους 1861, που εορτάστηκε με ιδιαίτερες τιμές και ο λαός όλη μέρα και νύχτα γλεντούσε με παραδοσιακά ελληνικά τραγούδια. Το 1900 ιδρύθηκε το πρώτο βρεφοκομείο στην Καλαμάτα, το οποίο είχε σκοπό να προστατεύσει ορφανά παιδιά και οι ιδρυτές αυτής της αξιόλογης εγχειρήσεως ήταν ο Β. Τζαν, ο Α. Πετρομανιάτης, ο Π. Ψάλτης, ο Θ. Στραβοσκιάδης, ο Ι. Κωστόπουλος, ο Α. Νικολοπουλος, ο Π. Μανίνος, ο Α. Κανάς, ο Α. Ασημακόπουλος και ο Γ. Δικαιάκος. Πρόεδρος του ιδρύματος ήταν η Μαρία Καπετανάκη και μεγάλα χρηματικά πόσα συγκεντρώθηκαν από τους Μεσσήνιους, προκειμένου να βοηθήσουν στην ανέγερση του Βρεφοκομείου.⁵⁵

Όσον αφορά την αγορά ή την πώληση ενός κτήματος ή χωραφιού, πραγματοποιούνταν χωρίς συμβολαιογράφο και ιδιαίτερες και επίσημες διαδικασίες. Η οριοθέτηση γινόταν με το πέταγμα μιας πέτρας και στη συνέχεια η συμφωνία έκλεινε με μία χειραψία. Καταλαβαίνουμε, λοιπόν, πως ο λόγος τιμής είχε σημαντική ισχύ. Όποιος παρέβαινε τους νόμους, προδιαγραφόταν γι' αυτόν τιμωρία και γι' αυτό τον λόγο είχε δημιουργηθεί λαιμητόμος και ο τόπος για την θανάτωσή του ήταν πάνω από τον Άη Γιώργη, δηλαδή κοντά στο μύλο του Λύρα. Ο τελευταίος που καταδικάστηκε σε θάνατο και αποκεφαλίστηκε σε αυτό το σημείο ήταν ο

⁵⁴ Α. Μηλίτση-Νίκα, *Καλαματιανά προικοσύμφωνο 1891-1900*, Καλαμάτα 2007, σ. 79.

⁵⁵ Ι.Δ. Σόλαρης, *ό, π.*, σ. 190.

Δρακουλάκος.⁵⁶

Η ενδυμασία των πολιτών της Καλαμάτας γύρω στα 1900 είχε τη δική της ταυτότητα. Οι βουνίσιοι φορούσαν φουστανέλα με φέσι, οι νησιώτες βράκα με μαντήλι στο κεφάλι, οι εργάτες συνήθιζαν να φορούν ζουνάρι στη μέση για τα φορτώματα, οι καροτσαραίοι φορούσαν γιλέκο με τραγιάσκα, οι Ευρωπαίοι σακάκι με γραβάτα και ημίψηλο καπέλο και οι μάγκες φορούσαν ψάθα και μαντήλι στο λαιμό. Το 1926 ανακοινώθηκε η πρωθυπουργική απόφαση του Θεόδωρου Πάγκαλου, που δήλωνε την απαγόρευση της σύνδεσης των γυναικών με κοντή φούστα και αυτό ήταν κάτι που εφαρμόστηκε και στην Καλαμάτα.⁵⁷

Το 1858 δεν επικρατούσαν καλές συνθήκες στην Καλαμάτα όσον αφορά την ασφάλεια και την πειθαρχία της πόλης, καθώς τα μέτρα σωφρονισμού δεν ήταν επαρκή, προκειμένου να υπερασπιστούν τα ανθρώπινα δικαιώματα. Το 1864 η κατάσταση αυτή επιδεινώθηκε, αφού σημειώνονταν εγκλήματα και οι υπαίτιοι δεν καταδικάζονταν, αλλά αντιθέτως κυκλοφορούσαν ελεύθεροι με αποτέλεσμα να μην υπάρχει καθόλου ασφάλεια και να μην μπορούν να κυκλοφορήσουν με άνεση οι πολίτες. Ένα χρόνο αργότερα, σημειώνονται ακόμα περισσότερες κλοπές και περισσότεροι φόνοι. Η χωρητικότητα των φυλακών δεν επαρκούσε πλέον, καθώς είχαν υπερπληρωθεί και ο νομάρχης αναζητούσε από την κεντρική διοίκηση χώρους για ενοικίαση, προκειμένου να φτιαχτούν νέες φυλακές.⁵⁸

Ορμώμενοι από την άθλια κατάσταση της πόλης σχετικά με την ασφάλεια και την πειθαρχία, 14 δικηγόροι της Καλαμάτας συνέταξαν και απέστειλαν στην Αθηναϊκή εφημερίδα «Πρωινός Ταχυδρόμος» δημοσίευμα με το οποίο κατήγγειλαν την κρίσιμη κατάσταση που επικρατούσε στην πόλη και τόνιζαν την αναγκαιότητα επιβολής της δικαιοσύνης. Τότε ο πρόεδρος του δικηγορικού συλλόγου Αθηνών συνεχάρη τους Καλαματιανούς δικηγόρους για την πρωτοβουλία τους. Το 1869 απεστάλη νέο έγγραφο στο υπουργείο από 16 Καλαματιανούς δικηγόρους, διότι η κατάσταση στην πόλη αντί να καλυτερεύει συνεχώς χειροτέρευε. Βέβαια αυτή τη φορά υπήρξαν αντίθετα αποτελέσματα, καθώς το υπουργείο θεώρησε την πρωτοβουλία των δικηγόρων αντιπολιτευτική κίνηση και διέταξε να διεξαχθεί στο δικαστικό συμβούλιο της Καλαμάτας από το οποίο αποφάνθηκε η τιμωρία των δικηγόρων, που είχαν συμβάλει σε αυτό. Βέβαια αξίζει να σημειωθεί ότι πως εκτός

⁵⁶ Ι.Δ. Σόλαρης, *ό. π.*, σ. 193.

⁵⁷ Ι.Δ. Σόλαρης, *ό. π.*, σ. 194.

⁵⁸ Ι.Δ. Σόλαρης, *ό. π.*, σ. 205.

από τον Δικηγορικό Σύλλογο παραπονέθηκε και διαμαρτυρήθηκε έντονα για την κατάσταση στην πόλη της Καλαμάτας και ο εμπορικός σύλλογος, αλλά και δύο εφημερίδες, η «Πελοπόννησος» και η «Εξέτασις».⁵⁹

Κατά την περίοδο 1870 – 1920, η κατάσταση στην Καλαμάτα γίνεται ακόμα χειρότερη σχετικά με την πειθαρχία και την ασφάλεια, αφού συνεχώς σημειώνονται εγκλήματα, απαγωγές, πυροβολισμοί, ληστείες. Συγκεκριμένα στην Κάτω Μεσσηνία, εντοπίστηκαν και συνελήφθησαν τον Σεπτέμβριο του 1870 70 φυγόδοκοι μέσα σε 10 ημέρες. Γύρω στα 1900 οι πολίτες της Καλαμάτας κατηγορήθηκαν για την άσχημη κατάσταση που επικρατούσε στην πόλη συγκριτικά με άλλες περιοχές. Το 1902 καθημερινές ήταν οι συλλήψεις που αφορούσαν χαρτοπαικτικές οργανώσεις. Η στρατιωτική αστυνομία, με διευθυντή τον ταγματάρχη του πεζικού Ταμπακά, προσπάθησε να μειώσει τους χαρτοπαίκτες και κατάφερε να καταργήσει ένα μεγάλο ποσοστό της χαρτοπαιξίας. Μάλιστα δημιουργήθηκαν και άλλα σώματα ασφαλείας, προκειμένου να περιορίσουν την παρανομία στην πόλη, τα Μεταβατικά Καταδιωκτικά Αποσπάσματα, με ειδική υπηρεσία την ασφάλεια του τόπου, τα οποία αποτελούνταν από σώματα ιππικού και ευζωνικού με επικεφαλείς ανώτερους αξιωματικούς.⁶⁰

Η καθημερινή ζωή των πολιτών της Καλαμάτας συσχετιζόταν άμεσα με την επαγγελματική ζωή. Στην ουσία η έντονη εμπορική δραστηριότητα συνέβαλε στη συγκέντρωση πλήθους κόσμου στην πόλη. Τα βιοτεχνικά επαγγέλματα δεν ήταν πολύ διαδεδομένα στην Καλαμάτα, αλλά η ραπτική και η υποδηματοποιία βρίσκονταν σε ανάπτυξη. Όταν άρχισαν να κάνουν την εμφάνισή τους ράφτες, είχαν μεγάλη ζήτηση. Επίσης, λειτουργούσε στην πόλη βιοτεχνία μπουτίκ γυναικείων ρούχων και καπέλων. Αρκετά διαδεδομένα άρχισαν να γίνονται τα γλυκά της Καλαμάτας και στη συνέχεια άνοιξαν ζαχαροπλαστεία, τα οποία, εκτός από τα παραδοσιακά γλυκά πωλούσαν και φάρμακα.⁶¹ Παράλληλα, τον 19^ο αιώνα αναπτύχθηκε η κεραμική δραστηριότητα στην πόλη από τον Ι. Μπουρνιά.⁶²

⁵⁹ Ι.Δ. Σόλαρης, *ό, π.*, σ. 206.

⁶⁰ Ι.Δ. Σόλαρης, *ό, π.*, σ. 207.

⁶¹ Ι.Δ. Σόλαρης, *ό, π.*, σ. 208.

⁶² Κ. Κορρέ- Ζωγράφου, *Τα κεραμικά του ελληνικού χώρου*, Αθήνα 1995, σ. 241.

3.1 Ο τύπος της Καλαμάτας

Μέχρι το 1856 δεν υπήρχαν δημοσιογραφικές αναφορά σχετικά με την εξέλιξη της πόλης. Η μόνη πηγή πληροφόρησης από το 1843 μέχρι το 1849 ήταν ο ελληνοδιδάσκαλος Νικόλαος Κυριακίδης, ο οποίος έγραφε ημερολόγιο, που το ενημέρωνε καθημερινά και η θεματολογία του αφορούσε πρόσωπα, καταστάσεις και ζητήματα που απασχολούσαν την πόλη. Η «Εφημερίς» ήταν το χειρόγραφο που απαριθμεί 568 σελίδες και φυλάσσεται στα γενικά αρχεία του Κράτους.⁶³ Ο πρώτος τύπος που εκδόθηκε επίσημα στην Καλαμάτα, ήταν η εφημερίδα «Η Μεσσηνία», που τυπωνόταν κάθε εβδομάδα. Η πρώτη της έκδοση ήταν στις 8 Δεκέμβρη του 1856 και αυτό το γνωρίζουμε καθώς σώζεται το δεύτερο φύλλο της που έχει ημερομηνία 15 Δεκεμβρίου του 1856. Στις 24 Μαρτίου του 1859 κυκλοφόρησε η πρώτη εφημερίδα η οποία ήταν νομική με τίτλο το «Δίκαιον» και αυτή ήταν δεκαπενθήμερη και είχε ως εκδότη της τον δικηγόρο Παναγιώτη Κατσίρη.⁶⁴

Στη δεκαετία του 1860 εκδόθηκαν περίπου 9 εφημερίδες και ήταν όλες τις εβδομαδιαίες και μάλιστα οι τρεις από τους εκδότες τους ήταν δικηγόροι. Το 1878 εκδόθηκε η πρώτη της εβδομαδιαία εφημερίδα η «Μεσσηνία», με εκδότη της τον δημοσιογράφο Δημήτριο Μπενή-Ψάλλη. Στη δεκαετία του 1870 εκδόθηκαν άλλες οκτώ εφημερίδες, όλες εβδομαδιαίες. Στη συνέχεια ο Ιωάννης Παρασκευόπουλος εξέδωσε το 1880 την πρώτη επετηρίδα των Μεσσηνιακών Σπουδών, το «Μεσσηνιακό Ημερολόγιον». Μάλιστα στη δεκαετία του 1880 εξελίσσεται ακόμα περισσότερο ο τύπος της Καλαμάτας και τότε εκδίδονται 13 εφημερίδες, επίσης όλες εβδομαδιαίες. Αξιοπρόσεκτο είναι ότι μία από τις εφημερίδες είχε τίτλο «Διαμαρτύρησις» και το 1881 εκδόθηκε από τον Ηλία Αλεξάκη με υπότιτλο «Εβδομαδιαία πολιτική και δικαστική εφημερίς»⁶⁵

Ο Δικηγορικός Σύλλογος Καλαμάτας εξέδωσε το 1888 την δική του εφημερίδα με τίτλο «Δίκαιον». Την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα εκδόθηκαν και κυκλοφόρησαν αρκετές εφημερίδες, που ο αριθμός τους ανερχόταν στις 19 και το 1893 εκδόθηκε η πρώτη ημερήσια εφημερίδα με τίτλο «Η Μερόπη». Ακόμα, το 1893 εκδόθηκε ξανά η εβδομαδιαία εφημερίδα «Σάλπιγξ», η οποία έχει πρωτοεκδοθεί το 1875. Στη συνέχεια, το 1894, κυκλοφόρησε η εβδομαδιαία εφημερίδα «Ευνομία», εκδότης της οποίας ήταν ο Ιωάννης Πολυμενάκης. Στο τυπογραφείο της εφημερίδας

⁶³ Χ.Κ. Ρέππα, «Ο τύπος της Καλαμάτας», στην *Καθημερινή*, αρ. φ. 18.9.2001, σ. 27.

⁶⁴ Χ.Κ. Ρέππα, αρ. φ. 18.9.2001, σ. 27.

⁶⁵ Χ.Κ. Ρέππα, αρ. φ. 18.9.2001, σ. 27.

«Ευνομία» τυπώθηκε και «Το Ημερολόγιο Ευνομίας», που είχε ποικίλη θεματολογία. Από διαφημίσεις που περιέχονταν στο ημερολόγιο, πληροφορούμαστε ότι εκείνη την εποχή στην πόλη βρίσκονταν σε λειτουργία περίπου έξι τυπογραφεία.⁶⁶

Όταν τελείωνε η δεκαετία του 1890, παρατηρήθηκαν δύο πολύ ξεχωριστές αλλαγές στον τομέα του τύπου της Καλαμάτας, με κύριο πρωταγωνιστή τον Ιωάννη Αποστολάκη, ο οποίος τότε ήταν δικηγόρος. Το 1898 εξέδωσε την εβδομαδιαία εφημερίδα «Πρόνοια» στην οποία παρουσίαζε τα ζητήματα του τόπου και ασκούσε έντιμη κριτική. Το 1899 εξέδωσε την πρώτη οργανωμένη και συγκροτημένη ημερήσια εφημερίδα της πόλης, το «Θάρρος». Το πρώτο φύλλο της εφημερίδας κυκλοφόρησε στις 4 Ιανουαρίου του 1899 με εκδότη τον Αποστολάκη, αλλά το 1906 απεβίωσε σε ηλικία 27 χρόνων. Την συνέχεια της εφημερίδας που κυκλοφορεί μέχρι σήμερα, ανέλαβε η οικογένειά του.⁶⁷

Κατά την περίοδο 1900 - 2000 εκδόθηκαν στην Καλαμάτα περισσότερα από 160 έντυπα που αφορούσαν ποικίλη ύλη. Μεσσήνιοι λογοτέχνες δημοσίευαν το 1900 λογοτεχνικά τους κείμενα στο «Ημερολόγιο Καλαμών», το οποίο είχε εκδώσει ο Ι. Πολυμενάκης. Το 1901 εκδόθηκε το πρώτο μηνιαίο φιλολογικό περιοδικό με τίτλο «Ωρίων», με επικεφαλής τον δικηγόρο Παναγιώτη Σάλμα. Το 1902 εκδόθηκε η «Μεσσηνιακή Επετηρίς» από τον Ιωάννη Αποστολάκη, ο οποίος συνεργάστηκε με αρκετούς λογοτέχνες και λογίους της εποχής. Το 1907, ο Βασίλειος Τζαραβέλας εξέδωσε το Μεσσηνιακό Ημερολόγιο, που περιείχε λογοτεχνικά κείμενα εκείνης της εποχής και το 1908 εκδόθηκε η «Μεσσηνιακή Επετηρίς» από τον Σ. Κτεναβέα.⁶⁸

⁶⁶ Χ.Κ. Ρέππα, αρ. φ. 18.9.2001, σ. 28.

⁶⁷ Χ.Κ. Ρέππα, αρ. φ. 18.9.2001, σ. 28.

⁶⁸ Χ.Κ. Ρέππα, αρ. φ. 18.9.2001, σ. 28.

Ε' Κεφάλαιο

Πολιτική εξέλιξη

Παρατηρώντας την πολιτική ζωή της Καλαμάτας, μπορούμε να πούμε ότι δεν ακολούθησε τις δοκιμασίες των ιστορικών εξελίξεων που συνέβαιναν στην υπόλοιπη χώρα και δεν είχε ταραχώδη πολιτική ζωή. Η Κυπαρισσία (Αρκαδιά) έγινε πρωτεύουσα του Νομού Μεσσηνίας με το διάταγμα της 3ης Απριλίου του 1833 και πρώτο Νομάρχη τον Δ. Χρηστίδη, που ήταν παλαιός Φιλικός. Ο Δήμος Καλαμάτας ιδρύθηκε επισήμως και οι κάτοικοί του ανέρχονταν στους 3.862. Η Καλαμάτα αποτέλεσε πρωτεύουσα του Νομού Μεσσηνίας με διάταγμα της 5ης Δεκεμβρίου του 1835. Ο πρώτος κατ' εκλογήν δήμαρχος της Καλαμάτας ήταν ο Παναγιώτης Μπενάκης, ενώ ο Ιωάννης Κυριακός ήταν ο πρώτος δήμαρχος ο οποίος εξελέγη μετά από εκλογές του λαού.⁶⁹

Με το Σύνταγμα του 1864 δημιουργήθηκαν οι Κοινότητες και την διοίκηση τους ανέλαβαν δημογέροντες. Οι πρώτοι δημογέροντες της Καλαμάτας ήταν οι Π. Λογοθέτης, Ι. Ψάλτης και Π. Κυριακός. Στη συνέχεια, με βάση τον νόμο που εκδόθηκε το 1886-1887, εκλέχθηκαν στην Καλαμάτα τέσσερις βουλευτές και σε όλη τη Μεσσηνία δώδεκα.⁷⁰ Στην πόλη υπήρχε πάντα ένα τάγμα και αυτό συνέβη μετά την ανεξαρτητοποίηση. Το 1875 ήρθε στην Καλαμάτα το πρώτο σύνταγμα και ήταν το 3^ο, αλλά αυτό στη συνέχεια πήγε στην Χαλκίδα και ήρθε στην πόλη το 9ο Σύνταγμα Μεσολογγίου, υπό τον συνταγματάρχη Μακρή. Έτσι, από το 1897 και μετά, η πόλη ήταν η έδρα του 9ου συντάγματος Πεζικού.⁷¹ Επί Όθωνα, δημιουργήθηκε το πρώτο αστυνομικό τμήμα στην Καλαμάτα και πρώτος διοικητής ήταν ο ταγματάρχης Ταμπακάς. Τα γραφεία της Δημοτικής Αστυνομίας ήταν εκεί που στεγαζόταν το δημαρχείο και το υπόγειό του χρησιμοποιούταν και ως κρατητήριο. Στην πολιτική ζωή της πόλης κυριαρχούσε ο φανατισμός ιδιαίτερα μετά την επανάσταση μέχρι το 1851, περίοδο κατά την οποία ο νομός Μεσσηνίας αποτελούσε γενικότερα ένα πεδίο αντιπαραθέσεων, που πολλές φορές ήταν και ένοπλες συγκρούσεις.⁷²

Το 1831 και το 1834 σημειώθηκαν απόπειρες εξεγέρσεων από τους Μανιάτες εναντίον της κεντρικής εξουσίας στη Μάνη και τη Μεσσηνία και τότε κατέλαβαν την

⁶⁹ Ι.Δ. Σόλαρης, *ό, π.*, σ. 155.

⁷⁰ Ο. Χρυσοσπάθης, *Ιστορία της παλαιάς Καλαμάτας*, Καλαμάτα 1936, σ. 23.

⁷¹ Ν. Κληρόπουλος, *Καλαμάτα 1600-2000 μ.Χ. Πρόσωπα και γεγονότα*, Καλαμάτα 2005, σ. 79.

⁷² Ι.Δ. Σόλαρης, *ό, π.*, σ. 158.

Καλαμάτα οι Μανιάτες ως ένδειξη έντονης πολιτικής διαμαρτυρίας. Το 1832 λεηλατήθηκε η Καλαμάτα και ολόκληρος ο Μοριάς από τα ρουμελιώτικα στρατεύματα και το 1834 με αρχηγό τον Γκρίτζαλη έγινε επανάσταση από χωρικούς, οι οποίοι πολιορκήσαν την Καλαμάτα, ενώ στρατοπέδευσαν μέσα στην πόλη περίπου 1.500 Βαυαροί και εφαρμόστηκε σε όλη τη Μεσσηνία ο στρατιωτικός νόμος.⁷³ Το 1848 καταλήφθηκε η πόλη από τον Γ. Περρωτή, ο οποίος ήταν επικεφαλής 700 ανδρών και επειδή επικαλέστηκε τις δημοκρατικές επαναστάσεις της Ευρώπης, προχώρησε σε αυτή την ενέργεια, αλλά στη συνέχεια ηττήθηκε από τα καθεστωτικά στρατεύματα. Οι αδελφοί Κατσάκου και Μαυρομιχάλη έγιναν επικεφαλής των αποσπασμάτων εθνοφυλάκων, που στόχευαν στην τήρηση της τάξης και στη σύλληψη των οπαδών των επαναστατών. Όμως δεν υπηρέτησαν τον ρόλο τους με αξιοπρέπεια και εντιμότητα, καθώς επιδόθηκαν σε συλλήψεις αθώων πολιτών, λεηλάτησαν σπίτια, πυρπόλησαν αρχεία δημοσίων υπηρεσιών και απείλησαν όσους επιθυμούσαν να συμμετάσχουν σε δημοπρασίες Δημοσίων προσόδων.⁷⁴

Το 1841 οι δημοτικές εκλογές είχαν αρκετές μέρες διαρκείας, καθώς υπήρχαν μεγάλες προσπάθειες να στραφεί ο κόσμος υπέρ του καθεστώτος με κάθε θεμιτό η αθέμιτο μέσο. Το 1847, έγιναν κατά την προεκλογική περίοδο πολλές αιματηρές συγκρούσεις στην Καλαμάτα και δολοφονήθηκαν έξι άνθρωποι, μεταξύ των οποίων ήταν και μία γυναίκα. Κατά την δεκαετία 1840-1850 η πολιτική κατάσταση στην Καλαμάτα δεν ήταν ήρεμη και ενώ η κυβέρνηση ανακήρυξε δημοτικές εκλογές, παρενέβαιναν κυβερνητικοί βουλευτές με αποτέλεσμα να ματαιώνονται και αυτό το γεγονός συνετέλεσε στο να παραμείνει στη δημαρχία επί δέκα χρόνια ο Ι.Κ. Κυριακός. Στην ουσία, ο λαός της Καλαμάτας είχε αρκετές συγκρούσεις και αυτό που συνέβαινε είναι ότι μάχονταν οι φιλοβασιλικοί και οι αντίπαλοί τους.⁷⁵

Στην αντί-οθωνική επανάσταση πήραν μέρος αρκετοί Μεσσήνιοι, πολιτικοί και στρατιωτικοί. Μάλιστα, ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος έγινε υπουργός στην πρώτη επαναστατική προσωρινή κυβέρνηση και τον Οκτώβριο του 1862 ο Δημήτριος Μαυρομιχάλης έγινε υπουργός των στρατιωτικών, ενώ ξεκίνησε αμέσως την κάθαρση του σώματος των αξιωματικών από τους φίλο-Οθωμανούς. Το 1869 αναφέρθηκαν πάρα πολλά εγκλήματα στην Καλαμάτα και πολλοί το απέδιδαν στην ανοχή του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου. Σύμφωνα με επίσημη έκθεση, τα στοιχεία

⁷³ Δ. Ζέρβας, «Ο τύπος» Ελευθεροτυπία-Ιστορικά, αρ. φ. 6.9.2001, σ. 46-47.

⁷⁴ Ι.Δ. Σόλαρης, *ό, π.*, σ.159.

⁷⁵ Ι.Δ. Σόλαρης, *ό, π.*, σ.160.

έδειχναν πως στη Μεσσηνία υπήρχαν 27.500 πολίτες υπόδικοι και οι φυγόμενοι ανέρχονταν στους 1022. Ο Αθηναϊκός Τύπος αναρωτιόταν αν όλοι οι πολίτες της Καλαμάτας καταδιώκονταν.⁷⁶

Το 1872 η άσχημη κατάσταση στην Καλαμάτα συνεχιζόταν και σημειώθηκαν 1160 συλλήψεις φυγόμενων και 80 καταδικών. Πολλοί ήταν που κατηγορούσαν την πολιτική του Κουμουνδούρου και μάλιστα η κατάσταση αποδείχθηκε ανεξέλεγκτη, όταν έγινε απόπειρα δολοφονίας ενός δημοσιογράφου, ο οποίος έκρινε αρνητικά σε άρθρα του την πολιτική του Κουμουνδούρου και οι οπαδοί του ήθελαν να πάρουν εκδίκηση. Επειδή λοιπόν η κατάσταση στην Καλαμάτα δεν ήταν καθόλου καλή και επηρέαζε και την κοινωνία, οι τοπικές αρχές αποφάσισαν να παρέμβουν στην πολιτική ζωή. Έτσι, το 1862, το επαρχιακό συμβούλιο της Καλαμάτας έστειλε αναφορά στον βασιλιά Όθωνα, με την οποία αναγνώριζε τις συνεχόμενες προσπάθειές του για καλύτερευση της κατάστασης, Έκριναν θετικά την απονομή βαθμών στους αγωνιστές της βασιλικής φάλαγγας και επιβράβευαν την ίδρυση της Εθνικής Τράπεζας, ενώ παράλληλα ζητούσαν τη διανομή των εθνικών γαιών και εστίαζαν στην αναγκαιότητα της ίδρυσης Εθνικής φρουράς.⁷⁷

Το 1843, το δημοτικό συμβούλιο υπέγραψε από κοινού με τον δήμαρχο της Καλαμάτας υπέρ της 3^{ης} Σεπτεμβρίου και στην ψήφιση του συντάγματος του 1844 συμμετείχαν όλοι οι πληρεξούσιοι του έθνους, ανάμεσα σε αυτούς και 19 Μεσσήνιοι. Υπήρξαν μεγάλες συζητήσεις σχετικά με την ύπαρξη της γερουσίας ως μέρους της νομοθετικής εξουσίας. Όταν τέθηκε το θέμα αυτό σε ψηφοφορία, 11 Μεσσήνιοι ψήφισαν αρνητικά, με αποτέλεσμα να γίνουν αρκετές διαμαρτυρίες στην πόλη της Καλαμάτας, καθώς κατέκριναν την ισοβιότητα των γερουσιαστών, οι οποίοι δεν εκλέγονταν από τον λαό, αλλά τους διορίζε. ο βασιλιάς με δική του πρωτοβουλία. Οι πολίτες της Καλαμάτας θεωρούσαν ότι αυτή η κατάσταση ήταν μία μορφή επιβολής της τυραννίας και με την αντίδρασή τους εξέφραζαν το δημοκρατικό τους πνεύμα.⁷⁸

Το 1859, δήμαρχος Καλαμάτας ορίστηκε ο Ι. Κυριακός, ο οποίος είχε σπουδάσει και εργαστεί ως γραμματέας στο Υπουργείο Εσωτερικών. Κατά τη διάρκεια της θητείας του πραγματοποιήθηκαν σημαντικά έργα και θεμελιώθηκαν τρεις μεγάλοι ναοί, ο ναός της Υπαπαντής, του Αγίου Νικολάου και του Αγίου Ιωάννου. Ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος κατάφερε το 1865 να σχηματίσει

⁷⁶ Ι.Δ. Σόλαρης, *ό, π.*, σ. 161.

⁷⁷ Ι.Δ. Σόλαρης, *ό, π.*, σ. 162.

⁷⁸ Ι.Δ. Σόλαρης, *ό, π.*, σ. 165.

κυβέρνηση και έγινε πολύ αγαπητός από τον λαό της Καλαμάτας, κάτι που φάνηκε από το γεγονός ότι του είχαν ετοιμάσει πολύ θερμή υποδοχή κατά την επίσκεψή του στην πόλη. Τότε ο ίδιος υποσχέθηκε ότι θα χρηματοδοτούσε την κατασκευή του δρόμου από την πόλη στην παραλία και από εκεί στον Αλμυρό, αλλά και την ολοκλήρωση του δρόμου προς την Μεσσήνη.⁷⁹ Το δημοτικό συμβούλιο έπαιρνε σημαντικές αποφάσεις και μπορούσε να δίνει βοήθεια σε ανθρώπους και αυτό φαίνεται από το γεγονός ότι το 1900 ενέκρινε να δοθεί δαπάνη για την αποστολή του Τασώνη την Ιταλία ώστε να σπουδάσει.⁸⁰

Στην πόλη της Καλαμάτας συγκροτήθηκε το 1885 επιτροπή από δεσποινίδες που ανέλαβαν να κατασκευάσουν σημαία, όπου κέντησαν πάνω της με χρυσή κλωστή την λέξη «τολμάν» και την έδωσαν ως δωρεά στην ομάδα των Καλαματιανών που είχαν πάει να πολεμήσουν στη Θεσσαλία και τη Μακεδονία. Στον Μακεδονικό Αγώνα εναντίον των Βουλγάρων συμμετείχαν πολλοί Καλαματιανοί και μάλιστα στις 22 Φεβρουαρίου του 1897 που έγινε η επανάσταση της Κρήτης, συμμετείχαν 20 Μεσσήνιοι. Στις αρχές Φεβρουαρίου του 1897, το 3ο Σύνταγμα Πεζικού με έδρα την Καλαμάτα συμμετείχε στον ελληνοτουρκικό πόλεμο με 2.800 αξιωματικούς. Το σώμα μεταφέρθηκε ατμοπλοϊκώς στον Πειραιά και στη συνέχεια στον Βόλο και μετά στο μέτωπο, ενώ στα τέλη Φεβρουαρίου έφτασε στην Αθήνα και άλλο μεγάλο τμήμα, που αποτελούταν από 1.500 Μεσσήνιους, τους οποίους υποδέχθηκαν θερμά οι συμπατριώτες τους και προωθήθηκαν σιδηροδρομικώς στην Θεσσαλία και από κει στο μέτωπο της Μακεδονίας. Στον πόλεμο του 1897 υπήρχαν δύο Μεσσήνιοι διοικητές των τριών μεραρχιών της Ελλάδος, ο Αντώνιος Μαυρομιχάλης και ο Συνταγματάρχης Γεώργιος Μαυρομιχάλης. Μετά την ήττα που υπέστη η Ελλάδα, στο 3ο Σύνταγμα υπήρχαν 9 νεκροί αξιωματικοί, μεταξύ των οποίων και ο Γεώργιος Μαυρομιχάλης, και 142 αξιωματικοί, πέρα από τους εκατοντάδες τραυματίες. Η ήττα προκάλεσε εξεγέρσεις του λαού εναντίον της κυβέρνησης Δεληγιάννη και πραγματοποιήθηκε στην Καλαμάτα μία τεράστια συγκέντρωση, που είχε ως βασικό και κύριο αίτημά της, την παραπομπή των υπευθύνων σε δίκη. Τον Μάιο του 1831 ιδρύθηκε στην Καλαμάτα η πρώτη συνδικαλιστική οργάνωση. Πρόκειται για τον εμπορικό σύλλογο Καλαμάτας, ο οποίος με επίσημο υπογεγραμμένο έγγραφο από 43 μεγαλεμπόρους, οργάνωσε μία συγκεκριμένη δράση. Το 1852 ιδρύθηκε το Γεωργικό

⁷⁹ Ι.Δ. Σόλαρης, *ό, π.*, σ. 169.

⁸⁰ Ι. Πλεμμένος, *Καλλιτεχνικώς προοδεύομεν... Η διείδουση της ευρωπαϊκής μουσικής στην ελληνική επαρχία (1980-1912)*, Καλαμάτα 2004, σ. 202.

Συμβούλιο της Μεσσηνίας, που στόχευε στη μελέτη της γεωργικής εξέλιξης και αναδόμησης όλου του νομού. Τον Αύγουστο του 1853 ιδρύθηκε το Εμπορικό Επιμελητήριο της Καλαμάτας, που είχε ως σκοπό να αναπτυχθεί το εμπόριο της πόλης και γενικότερα όλης της Μεσσηνίας. Τον Μάιο του 1880 έγινε μία συνολική ανασύσταση του Εμπορικού Επιμελητηρίου Καλαμάτας. Τον Ιούνιο του 1884 ιδρύθηκε ο Λακωνικός Σύνδεσμος της Καλαμάτας, ο οποίος στόχευε στην ανάπτυξη της αλληλοβοήθειας μεταξύ των ανθρώπων λακωνικής καταγωγής. Η πρώτη διοίκηση του συνδέσμου που ήταν και προσωρινή, είχε ως πρόεδρο της τον Δ. Κοτταρόπουλο και το 1885 πρόεδρος του διοικητικού συμβουλίου έγινε ο Ι. Χρυσοσπάθης.⁸¹

Το 1884 ιδρύθηκε ο «Μεσσηνιακός σύνδεσμος», μία λαϊκή εταιρεία που είχε οικονομικούς και μορφωτικούς σκοπούς. Σημαντικό ρόλο στη συνδικαλιστική κίνηση της Καλαμάτας αποτέλεσε ο σύνδεσμος των υποδηματοποιών, που δημιουργήθηκε το 1892 και τα μέλη του ήταν εργοδότες και εργάτες του συγκεκριμένου κλάδου. Οι στόχοι του συνδέσμου ήταν να προσφέρουν αρωγή και βοήθεια στα μέλη που υπέφεραν από πενία και υπεράσπιση συμφερόντων της συντεχνίας. Συγκεκριμένα, ο σύνδεσμος έδινε στα μέλη του ιατροφαρμακευτική περίθαλψη αλλά και επίδομα ασθενείας και ανικανότητας. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο σύνδεσμος είχε δική του σημαία και στο πρώτο Διοικητικό Συμβούλιο του συνδέσμου, που πραγματοποιήθηκε το 1893, πρόεδρος ήταν ο Νικόλαος Καρβελάς και το 1905-1906 ο Δημήτριος Κωστέας. Το 1898 δημιουργήθηκε ο Σταφιδικός σύνδεσμος της Μεσσηνίας, που αποτελούσε την πρώτη συνδικαλιστική οργάνωση των αγροτών με σκοπό την προστασία και την προώθηση της σταφίδας.⁸²

Κατά την περίοδο του 1900 λειτουργούσαν στην Καλαμάτα αρκετά επαγγελματικά σωματεία, όπως ο εμπορικός σύλλογος, ο σύλλογος κουρέων, η τεκτονική αδελφότης, ο σύνδεσμος τεχνητών, ο σύνδεσμος αμπατζήδων, ο σύνδεσμος ραπτών, η συντεχνία οινοπνευματοποιείων, ο σύνδεσμος υποδηματοποιών, η συντεχνία σιδηρουργών, το σωματείο βυρσοδεψών, το σωματείο βιολιτζήδων, ο σταφιδικός σύνδεσμος και ο σύλλογος των καπνεμπόρων. Το 1909 ιδρύθηκε η ανώνυμος μετοχική ελληνική εταιρεία εξευγενισμένων φυτωρίων, που είχε ως έδρα της την Καλαμάτα και ήταν υπό την υψηλή προστασία του Βασιλέως Γεωργίου Α. Στην Καλαμάτα το συνδικαλιστικό κίνημα ξεκίνησε το 1909, και τότε

⁸¹ Ι.Δ. Σόλαρης, *ό. π.*, σ. 171.

⁸² Ι.Δ. Σόλαρης, *ό. π.*, σ. 173.

πραγματοποιήθηκε η συνένωση των επαγγελματικών Σωματείων σε ένα ενιαίο συνδικαλιστικό φορέα.⁸³

Οι Δήμαρχοι της Καλαμάτας από το 1834 έως το 1909 ήταν οι εξής:

Παναγιώτης Μπενάκης (1834-1841)

Ιωάννης Κ. Κυριακός ή Χατζηγιαννούλης (1841-1857)

Αναγνώστης Θ. Μπούτσης (1857-1858)

Θεόδωρος Ι. Κυριακός (1859-1862)

Πέτρος Αντ. Μαυρομιχάλης (1863-1873)

Εμμανουήλ Μπενάκης (1874-1879)

Πέτρος Αντ. Μαυρομιχάλης (1879-1883)

Δημήτριος Αναγν. Μπούτσης (1884-1887)

Πέτρος Αντ. Μαυρομιχάλης (1887-1899)

Πέτρος Καπετανάκης (1899-1903)

Γεώργιος Κουτσομητόπουλος (1903-1907)

Παναγιώτης Εμμ. Μπενάκης (1907-1913)⁸⁴

⁸³ Ι.Δ. Σόλαρης, *ό. π.*, σ. 174.

⁸⁴ Ο. Χρυσοσπάθης, *ό. π.*, σ. 42.

ΣΤ' Κεφάλαιο

Πολιτιστική εξέλιξη

Η Καλαμάτα σημείωσε ανάπτυξη στον πολιτιστικό τομέα, λόγω πολλών παραγόντων. Όταν εισήχθη η ευρωπαϊκή μουσική και ο χορός στην πόλη, τότε επετεύχθη και ο εξευρωπαϊσμός της κοινωνίας. Οι πολίτες έγιναν για πρώτη φορά ακροατές μουσικής μπάντας το 1886, όταν υποδέχτηκαν το σύνταγμα του Λ. Πετροπουλάκη, που του προσφέρθηκαν ξεχωριστές τιμές, αφού επέστρεψε από τον πόλεμο στην επανάσταση της Θεσσαλίας. Η εισαγωγή της ευρωπαϊκής μουσικής στην πόλη της Καλαμάτας συνοδεύτηκε και με τη δημιουργία χώρων εστίασης και καφενείων, όπως ο «Κήπος της Εδέμ», το ζυθοπωλείο «Συνάντησις», η «μυρραρία», το ζυθοπωλείο Κλωναρίδου «Ελλάς». Σε αυτούς τους χώρους διασκέδασης υπήρχαν τραγουδιστές και χορεύτριες που ψυχαγωγούσαν τους πελάτες.⁸⁵

Το φαινόμενο καφέ-σαντάν αντιμετωπίστηκε με συντηρητική συμπεριφορά από τους πολίτες της Καλαμάτας, κάτι που ενισχύθηκε και από τις εγκληματικές ενέργειες που γίνονταν κατά τις νυχτερινές ώρες σε κάποιους χώρους της εστίασης. Η ύπαρξη της ευρωπαϊκής μουσικής στην Καλαμάτα συνδεόταν με τους κανταδόρους, ερασιτέχνες μουσικούς που κατά τις νυχτερινές ώρες περιφέρονταν στις συνοικίες, τραγουδώντας διάφορα άσματα της εποχής που άρεσαν στον λαό. Η Πρωτομαγιά ήταν η μέρα που υπήρχαν σε πάρα πολλά σημεία κανταδόροι. Πέρα από τους κανταδόρους, υπήρχαν και οι αυτοσχέδιοι τραγουδοποιοί, οι οποίοι άλλαζαν και στίχους πολύ γνωστών τραγουδιών. Μάλιστα κατά την εποχή του καρναβαλιού, ερασιτέχνες τραγουδοποιοί είχαν πολλή δουλειά και η μουσική υπήρχε παντού.⁸⁶

Αξίζει να σημειωθεί ότι η σπουδαιότερη και πλέον ξεχωριστή ασχολία των μουσικών, ήταν η προσπάθεια εκμάθησης πιάνου και αυτό ήταν κάτι που αφορούσε περισσότερο τις κόρες της υψηλής κοινωνίας. Το πιάνο αποτελούσε ευρωπαϊκό όργανο και στην Καλαμάτα ήρθε για πρώτη φορά τη δεκαετία του 1870 από την οικογένεια Βράχμαν, ενώ τη δεκαετία του 1880 ήλθαν άλλα τρία με τέσσερα πιάνα. Ο μαέστρος της φιλαρμονικής, Παύλος Γιαννούλας, παρέδιδε το 1899 ιδιαίτερα μαθήματα πιάνου κατ' οίκον και η πρώτη του μαθήτρια ήταν η κόρη του νομάρχη Παλαμά. Το 1899, παρουσιάστηκε για πρώτη φορά στην πόλη καλλιτεχνική εσπερίδα, που φιλοξενήθηκε στην αίθουσα Κατσαούνη υπέρ της φιλαρμονικής και

⁸⁵ Ι.Δ. Σόλαρης, *ό. π.*, σ. 279.

⁸⁶ Ι.Δ. Σόλαρης, *ό. π.*, σ. 280.

του γυμναστικού συλλόγου, στην οποία συμμετείχε η μπάντα της φιλαρμονικής με τη συνοδεία βιολιού των δύο νεαρών Καμπάνη. Το 1905 πραγματοποιήθηκε στην Καλαμάτα συναυλία από ερασιτέχνες μουσικούς με σκοπό τη στήριξη των φτωχών οικογενειών.⁸⁷ Το 1906 πολλές γυναίκες εξέφρασαν την επιθυμία να επιδοθούν και να διδαχθούν ευρωπαϊκούς χορούς και γι' αυτό τα σπίτια τους μετατράπηκαν σε χοροδιδασκαλία.⁸⁸ Από τους γνωστότερους τοπικούς καλλιτέχνες ήταν ο Παναγιώτης Τασώνης, ο οποίος το 1890 ήταν μέλος της μπάντας της φιλαρμονικής «Ορφεύς» και το 1906 ίδρυσε και τη δική του προσωπική μπάντα.⁸⁹ Γενικότερα, ο χώρος της Καλαμάτας αποτέλεσε τόπο συγκέντρωσης καλλιτεχνών, καθώς ο κόσμος τους υποστήριζε και τους καλωσόριζε με θερμή υποδοχή στους χώρους στους οποίους εμφανίζονταν.⁹⁰

Στις σχολές χορού της πόλης διδάσκονταν εκτός από ευρωπαϊκούς χορούς και μουσικά ευρωπαϊκά όργανα. Στις αρχές του 1890 η πρώτη σχολή χορού στην Καλαμάτα ήταν αυτή του Λοΐζη Ευσταθίου. Μάλιστα, το 1899 ήρθε στην πόλη ο χοροδιδάσκαλος Ιωάννης Πλουσιόπουλος, ο οποίος έφτιαξε τη δική του σχολή χορού, προσελκύνοντας πλήθος ατόμων. Στη συνέχεια, το 1902, άνοιξε η σχολή χορού του Ηρακλή Χειμωνά και στην Πλατεία Μαυρομιχάλη δημιουργήθηκε το 1903 η σχολή χορού του Κωνσταντίνου Αθανασίου, όπου διδάσκονταν γερμανικοί και γαλλικοί χοροί. Το 1904 δημιουργήθηκε η Αθηναϊκή σχολή χορού του Κωνσταντίνου Αθανασίου, όπου διδάσκονταν ελληνικοί και ευρωπαϊκοί χοροί. Πέρα από τους ευρωπαϊκούς χορούς, η ευρωπαϊκή μουσική εντάχθηκε και στα Εκπαιδευτήρια της Καλαμάτας και αυτό φαίνεται από το γεγονός ότι το 1895 ο Ιωάννης Κατσαΐτης είχε οργανώσει δωρεάν χορωδία και ορχήστρα στη Σχολή Απόρων Παίδων, ενώ σε όλες τις εκδηλώσεις του Παρθεναγωγείου της Καλλιόπης Καρώνη υπήρχε συνοδεία πιάνου, όπως συνέβαινε και στις γυμναστικές εξετάσεις το 1895, που έγιναν στην οικία Κατσαούνη. Μάλιστα στο ιδιωτικό Παρθεναγωγείο της Ανθής Χρυσικόπουλου η ευρωπαϊκή μουσική υπήρχε στο σχολικό πρόγραμμα και στις εξετάσεις.⁹¹

Επίσης η ευρωπαϊκή επίδραση συνεχίστηκε στα σχολεία, παρά το γεγονός ότι υπήρχαν μεμονωμένες κινήσεις που προσπαθούσαν να υπερασπιστούν τους

⁸⁷ Ι.Δ. Σόλαρης, *ό, π.*, σ. 281.

⁸⁸ Κ. Μπαλαφούτης, *Καλαματιανά παραδοσιακά θέματα 1897-1997*, Καλαμάτα 1998, σ. 32.

⁸⁹ Χ. Σκιά-Πανοπούλου, «Κοινωνική και πολιτιστική ταυτότητα», στην *Καθημερινή*, αρ. φ. 18.11.2001, σ. 202-204.

⁹⁰ Ι.Δ. Σόλαρης, *ό, π.*, σ. 282.

⁹¹ Ι.Δ. Σόλαρης, *ό, π.*, σ. 283.

ελληνικούς χορούς. Μεγαλύτερη προσπάθεια υπέρ των ελληνικών χορών κατέβαλε ο μουσικός σύλλογος «Ορφεύς», που δημιουργήθηκε το 1887 με την πρωτοβουλία του Κ. Λυκουρέζου, που ήταν δικηγόρος, του νομάρχη Χρ. Παγώνη, του φαρμακοποιού Σ. Δουκάκη και του αρχιμουσικού Γεώργιοβιτς. Η φιλαρμονική που ιδρύθηκε το 1897, κυριαρχούσε ως μουσικό τμήμα και η ίδρυσή της οφείλεται σε φιλοδυτικά στοιχεία, από τα οποία εκφραζόταν πως η μπάντα ήταν ένα σημαντικό σύμβολο εκσυγχρονισμού για την κοινωνία και την οδηγούσε σε επίπεδα εκπολιτισμού. Ο πρώτος διευθυντής της φιλαρμονικής ήταν ο γιατρός Δημήτρης Αλβανάκης και ο πρώτος μαέστρος ο Κερκυραίος αρχιμουσικός Γρηγόριος Γιώργοβιτς. Στις εθνικές και θρησκευτικές γιορτές η φιλαρμονική ήταν πάντοτε παρών, όπως συμβαίνει μέχρι και σήμερα, και η φιλαρμονική αποτελούσε πρώτητιστη διασκέδαση των Καλαματιανών και ταυτόχρονα σύμβολο της δυτικής μουσικής. Η φιλαρμονική κατάφερε να αναδείξει το μουσικό υπόβαθρο των πολιτών και ξεχώρισαν πολλές εξέχουσες μουσικές προσωπικότητες, όπως του μουσικοσυνθέτη Ιωάννη Δάβου.⁹²

Τα έξοδα της φιλαρμονικής τα κάλυπταν συνδρομητές της πόλης και χορηγίες του δήμου. Στη συνέχεια όμως υπήρχαν προβλήματα στο σωματείο της φιλαρμονικής και από το 1895 διαλύθηκε δύο φορές λόγω οικονομικών προβλημάτων, έλλειψης χώρου και δασκάλου. Η πρώτη φορά ήταν το 1900 και η δεύτερη το 1904. Όσον αφορά τους μουσικούς συλλόγους και τα συγκροτήματα που οργανώθηκαν στην Καλαμάτα, μπορούμε να πούμε ότι είχαν φιλοδυτική επίδραση. Ο σύλλογος «Φιλομουσών Όμιλος» που ιδρύθηκε το 1899, αποτελούνταν από μέλη του τετράφωνου εκκλησιαστικού χώρου του Ναού της Υπαπαντής και ήταν υπό την επίβλεψη του Ιωάννη Κατσαΐτη, έχοντας ως βασικό στόχο την οργάνωση συναυλιών για τη διασκέδαση των πολιτών και τη διάδοση της μουσικής, αλλά και την ταυτόχρονη ανάπτυξη της μουσικής πνευματικότητας της πόλης.⁹³

Το 1899 ιδρύθηκε από τον γυμναστικό σύλλογο το μουσικό τμήμα, καθώς ήρθε στην Καλαμάτα νέος μαέστρος για την φιλαρμονική, ο Γ. Γιαννούλας και ανέλαβε να διδάξει σε ερασιτέχνες νέους την οργανική μουσική. Λειτουργούσαν και άλλοι δύο σύλλογοι, ο Ωδικός Σύλλογος του Πασχάλη και η Φιλαρμονική Εταιρεία. Το 1904 δημιουργήθηκε η «Φιλαρμονική δημοτική μουσική ο Ορφεύς», που είχε ως πρόεδρο τον Παναγιώτη Ψάλτη. Επιπλέον, το 1904, ιδρύθηκε και μία νέα μουσική

⁹² Ι.Δ. Σόλαρης, *ό. π.*, σ. 284.

⁹³ Ι.Δ. Σόλαρης, *ό. π.*, σ. 285.

εταιρεία, που ονομάστηκε «Μουσική Αδελφότης» και τη διεύθυνσή της διαχειριζόταν ο Τασώνης με τη βοήθεια μουσικών μελών της παλαιάς φιλαρμονικής.

Όσον αφορά τη θεατρική εξέλιξη της πόλης, μπορούμε να πούμε ότι και αυτή παρουσίασε ανοδική πορεία από τη δεκαετία του 1880 και μετέπειτα. Συγκεκριμένα, η πρώτη παράσταση μελοδραματικού περιεχομένου παρουσιάστηκε στην πόλη το 1899 με τίτλο «Ο Κήπος της Εδέμ». Το έργο αυτό παρουσιάστηκε από έναν ιταλικό θίασο με ιμπρεσάριο τον Μάριο Ρότσι. Στη συνέχεια, το 1900, υπήρξε και άλλη προσπάθεια παρουσίασης μελοδράματος, πάλι από ιταλικό θίασο, και αποτελούνταν από 30 άτομα υπό τη διεύθυνση του Σέριο και του Μπελομπόνο στην οικία Κατσαούνη. Το 1901, ο Σέρτζιο επισκέφθηκε ξανά την Καλαμάτα ως εκπρόσωπος ενός νέου θιάσου αποτελούμενου από 43 άτομα, που παρουσίασε ξανά έργα μελοδραματικού περιεχομένου στην οικία Κατσαούνη. Το 1904 επίσης παρουσιάστηκε μία σειρά παραστάσεων οπερέτας από πενταμελή ιταλικό θίασο.⁹⁴

Αξίζει ακόμη να σημειωθεί ότι ο πρώτος χρονογράφος με ελαστικούς ακουστικούς σωλήνες ήρθε το 1890 στην Καλαμάτα και τοποθετήθηκε έξι χρόνια αργότερα, δηλαδή το 1896, στην Κάτω Πλατεία. Το 1906 κάθε Κυριακή παρουσίαζε ακούσματα που ήταν καθιερωμένο να ακούγονται στις πλατείες της πόλης. Μάλιστα πολλές φορές ο φωτογράφος βοηθούσε την παραδοσιακή μουσική, όπως συνέβη στον Κήπο της Εδέμ το 1901. Στην ουσία η παραδοσιακή μουσική ήταν βασική αξία της πόλης και σε γιορτές και πανηγύρια πάντα υπήρχαν και οι πολίτες που την τιμούσαν. Τα πατροπαράδοτα γλέντια στην πόλη ήταν συχνά και δεν έλειπε ποτέ από αυτά η παραδοσιακή μουσική. Το 1901 υπήρχαν και μοιρολόγια στην Καλαμάτα. Το σύνολο της πόλης διασκέδασε με την μουσική εγχώριων οργάνων και η λαϊκή μουσική κυριαρχούσε στα κεντρικά καφενεία της πόλης. Ξεχωριστοί και διακεκριμένοι οργανοπαίκτες ήταν ο Γ. Αναστασέας και ο Λειβαδίτης.⁹⁵

Στην Καλαμάτα υπήρχαν και καφέ-αμάν, όπου ακούγονταν δημοτικά τραγούδια από την Ανατολική Μεσόγειο. Το πρώτο καφέ-αμάν ιδρύθηκε το 1901, το δεύτερο, το καλοκαίρι του 1905 στην Παραλία, και το τρίτο λειτούργησε το 1909 στο καφενείο Ζεμπετινίου. Στα ακούσματα που είχαν επίδραση από την ανατολή, μπορεί να καταλογιστεί και ο Καραγκιόζης.⁹⁶ Παρατηρείται επίσης ότι στην πόλη της Καλαμάτας ο χορός και η μουσική συνδέονταν και με το ανέβασμα θεατρικών

⁹⁴ Ι.Δ. Σόλαρης, *ό. π.*, σ. 288.

⁹⁵ Ι.Δ. Σόλαρης, *ό. π.*, σ. 289.

⁹⁶ Ηλ. Μπιτσάνης, *Εκκλησιαστικά μνημεία ιστορίας και πολιτισμού στην Καλαμάτα*, Καλαμάτα 2006, σ. 25.

παραστάσεων, που συντελούσαν στην ολοκληρωμένη ψυχαγωγία των κατοίκων. Ο πρώτος θίασος σχηματίστηκε στην Καλαμάτα το 1870, με πρωτοβουλία της οικογένειας του Ιταλού Μοντίνου και παρόλο που δεν ήταν σε μεγάλο βαθμό οργανωμένος θίασος, έδινε παραστάσεις που διασκεδάζαν τους θεατές.⁹⁷

Επιπλέον, ο Μπαρμπαγιάννης παρουσίασε με επιτυχία την παράσταση του Καραγκιόζη στην Κάτω όπως και στην Άνω Πλατεία, ενώ τα απογεύματα παρουσιάζονταν θεατρικές παραστάσεις με σχοινοβάτες υπό τη συνοδεία μουσικής. Μάλιστα, επειδή η πόλη φιλοξενούσε Κρητικές οικογένειες, πρόσφυγες μετά την Κρητική επανάσταση, το 1868 δημιουργήθηκε μία θεατρική παράσταση προκειμένου να βοηθηθούν οικονομικά αυτές οι οικογένειες και συμμετείχαν ως θεατρικά μέλη δικηγόροι και καθηγητές. Το 1876 δημιουργήθηκε στην πόλη ντόπιος θεατρικός όμιλος, που ανέβαζε παραστάσεις αρχαίου δράματος, ενώ το 1880 δημιουργήθηκε το ελληνικόν θέατρον, το οποίο λειτουργούσε με ερασιτέχνες Καλαματιανούς και γνώρισε μεγάλη επιτυχία. Από το 1885 μέχρι το 1893 η πόλη επιδιδόταν σε μεγάλο βαθμό στη διδασκαλία και στην παράσταση θεατρικών έργων. Κατά την περίοδο 1883-1890 τους γυναικείους ρόλους τους υποδύονταν αποκλειστικά γυναίκες ηθοποιοί του κάθε θιάσου. Το 1896, δόθηκε από ντόπιους ερασιτέχνες η παράσταση «Μέγας Γαλεότος» του Ισπανού συγγραφέα Ιωσήφ Ετσεγκράη, το πρώτο κοινωνικό έργο που ανέβηκε στην πόλη, με στόχο την ευαισθητοποίηση των πολιτών και παρουσιάστηκε.⁹⁸

Οι θεατρικές παραστάσεις παρουσιάζονταν σε μία αίθουσα που βρισκόταν στο ισόγειο του κτιρίου Βογόπουλου και είχε διαμορφωθεί σε θέατρο με σκηνή και θεωρεία, ώστε να εξυπηρετεί τις ανάγκες των θεατρικών παραστάσεων. Στην Παλιά Καλαμάτα λειτουργούσε πριν το 1901 μεγάλο σε χωρητικότητα καφενείο στην Πλατεία 23ης Μαρτίου υπό τη διεύθυνση του Πιτσιλή και συχνά εκεί πραγματοποιούνταν θεατρικές παραστάσεις που φιλοξενούσαν αθηναϊκούς θιάσους, αλλά και από Καλαματιανούς ερασιτέχνες ηθοποιούς. Ακόμα εκεί δίνονταν και παραστάσεις από ελληνο-ιταλικούς θιάσους και μουσικές συναυλίες. Βέβαια ένας θίασος μπορεί να είχε οικονομικό πρόβλημα, διότι δεν είχε αρκετούς συνδρομητές και γι' αυτό τον λόγο, όταν ο δήμος ενέκρινε κάποια χρηματική ενίσχυση, τότε μπορούσε να εξελιχθεί περισσότερο.⁹⁹

⁹⁷ Ι.Δ. Σόλαρης, *ό. π.*, σ. 290.

⁹⁸ Ι.Δ. Σόλαρης, *ό. π.*, σ. 291.

⁹⁹ Ι.Δ. Σόλαρης, *ό. π.*, σ. 292.

Στις αρχές του 20ου αιώνα ήταν η πρώτη φορά που παρουσιάστηκε στον «Κήπο της Εδέμ» ένα θέαμα με ταχυδακτυλουργούς, μάγους και ακροβάτες. Το 1895 λειτουργούσε σε αυτόν υδροθεραπευτήριο, δηλαδή λουτρό και γυμναστήριο με βάση το ευρωπαϊκό πρότυπο. Επιπλέον, το 1899 ξεκίνησε να λειτουργεί το ξενοδοχείο «Πανελλήνιον», το οποίο βρισκόταν επί της οδού Αριστομένους, που ήταν το μεγαλύτερο και το υψηλότερο κτίριο της πόλεως και ανήκε στην οικογένεια Στασινόπουλου. Το 1901 δημιουργήθηκε και ένα νέο πολυτελές ξενοδοχείο, το οποίο φημιζόταν για το εστιατόριό του και υπό τη διεύθυνση του Δ. Καμούτση. Το 1902 άρχισε να λειτουργεί στην παραλία ως χώρος εστίασης και το «Πανελλήνιον», που αποτελούσε το σημαντικότερο σημείο συνάντησης των Καλαματιανών και κέντρο ψυχαγωγίας. Το 1901 λειτούργησε και ο «Κήπος Ακρόπολης», όπου οι πελάτες μπορούσαν να απολαμβάνουν και το δικό τους φαγητό. Το 1903 δημιουργήθηκε το ξενοδοχείο Ελλάς. Το 1908 το δημοφιλέστερο ποτό στην πόλη ήταν η μπύρα και γνωστές μπουραρίες ήταν η «Βικτώρια» και του «Τζίμη».¹⁰⁰ Το 1905 σημειώνεται μία άλλη σημαντική ανάπτυξη στην πόλη, με πρωτοβουλία του Καλόγηρου Ξεζώνατου, ο οποίος έφτιαξε στο κέντρο του μια παραλλαγή κινηματογράφου με πάρα πολλές φωτογραφίες και εικόνες. Έναν χρόνο αργότερα δημιουργήθηκε και ο πρώτος πραγματικός κινηματογράφος στην πόλη. Ο πρώτος φωτογράφος στην Καλαμάτα ήταν ο Βακολιάδης και το πρώτο φωτογραφείο που δημιουργήθηκε στην πόλη ανήκε στον Γιώργο Λοΐζο, ενώ από το 1890 και μετέπειτα υπήρχαν διάφορα φωτογραφικά ατελιέ στην πόλη.¹⁰¹

Το διάστημα από το 1890 μέχρι το 1905 ήταν μία περίοδος κοινωνικής και πολιτιστικής ανάπτυξης για την πόλη της Καλαμάτας και όλες οι πολιτιστικές πρωτοβουλίες προέρχονταν από εξέχοντα άτομα κυρίως των αστικών στρωμάτων, διανοούμενους και ελεύθερους επαγγελματίες. Δεν θα πρέπει επίσης να παραλείψουμε να αναφέρουμε πως ο ρόλος της Δημοτικής ήταν σχεδόν ανύπαρκτος στα πολιτιστικά δρώμενα της πόλης και ότι στην ουσία η γέννηση της πολιτιστικής και κοινωνικής ζωής οφειλόταν στη συμβολή των συλλόγων, οι οποίοι συνέβαλαν στη δημιουργία της πολιτιστικής ταυτότητας της πόλης. Σε αυτό το σημείο αξίζει να αναφερθούν οι λέσχες και τα σωματεία που ιδρύθηκαν στην Καλαμάτα με σκοπό την πολιτιστική, πνευματική και καλλιτεχνική ανάπτυξη της πόλεως.¹⁰²

¹⁰⁰ Ι.Δ. Σόλαρης, *ό. π.*, σ. 294.

¹⁰¹ Ι.Δ. Σόλαρης, *ό. π.*, σ. 296.

¹⁰² Ι.Δ. Σόλαρης, *ό. π.*, σ. 301.

Λέσχη «Μεσσηνία», (1855-1860).

Λέσχη «Δημακόπουλος», (1867-1885).

Λέσχη «Φιλαδέλφεια», (1869).

Πολιτικοπολιτιστικός Σύλλογος «Αι Φαραί» (1875-1876).

Επιστημονική φιλολογική και εμπορική Λέσχη «Δαφνών» (1879-1895).

«Μεσσηνιακός Σύνδεσμος» (1884-1886). Πρώτη οργανωμένη και συστηματική πρωτοβουλία για ίδρυση Σχολής του Λαού και της Λαϊκής Βιβλιοθήκης.

«Φιλαναγνωστικός Σύλλογος» (1893).

«Επιστημονική Λέσχη» (1894).

«Λαϊκή Εταιρεία» (1901-1903).

«Εταιρεία τῆς ἐν Καλάμαις Λαϊκῆς Σχολῆς» (1903-1904).

«Σχολή Ἀπόρων Παίδων Καλαμάτας» (1871-1911). Σχολή με κοινωνικό και μορφωτικό προσανατολισμό.

Θεατρική και μουσική ανάπτυξη:

Θεατρικός θίασος της Πιπίνας Βονασέρα (1883-1890).

Φιλαρμονική Εταιρεία «Ορφεύς» (1887-1893).

Μουσικός Σύλλογος «Φιλομούσων Όμιλος» (1899-1920), με σκοπό την καλλιέργεια και ανάπτυξη της μουσικότητας του λαού.

Σύλλογος Πεζοπόρων «Ευκλής» (1894).

«Σύλλογος Κυριῶν καὶ Δεσποινίδων» (1897), με πρωταγωνιστικό ρόλο σε κοινωνικές και φιλανθρωπικές οργανώσεις.

Φιλοϊταλικός Σύλλογος (1899), με σκοπό τη διδασκαλία της ιταλικής γλώσσας, καθώς και την παροχή προστασίας των τυχόν απόρων παροικούντων Ιταλών.

Κτηματικός Σύλλογος (1900).

Επιστημονικός σύλλογος « Η Αδελφότης» (1905).

«Πατριωτική εταιρεία», (1905), με σκοπό την ενίσχυση του αγώνα για την απελευθέρωση της Μακεδονίας.

Ίερατικός Σύνδεσμος Μεσσηνίας» (1906).

Γυναικείος Σύλλογος με σκοπό την ισότητα των δύο φύλων (1907)¹⁰³

¹⁰³ Ι.Δ. Σόλαρης, *ό. π.*, σ. 302-303.

Ζ' Κεφάλαιο

Η εκκλησιαστική ζωή

Το μεγαλύτερο προσκύνημα της πόλης ήταν και είναι η εικόνα της Παναγίας της Υπαπαντής (εικ 6). Με βάση την παράδοση, η εικόνα βρισκόταν επί Τουρκοκρατίας σε ένα μικρό βυζαντινό ναό της Υπαπαντής του Χριστού, που ήταν κοντά στο φρούριο της Καλαμάτας και νοτιοανατολικά του σημερινού μητροπολιτικού ναού. Οι Τούρκοι όμως έκαψαν τον μικρό ναό και η εικόνα δεν καταστράφηκε, αλλά καλύφθηκε κάτω από τα ερείπια. Αργότερα, κάποιος Τούρκος έφτιαξε στον χώρο εκείνο ένα στάβλο για το άλογό του. Ο ιπποκόμος του Τούρκου Πασά ήταν χριστιανός και επί τρεις συνεχόμενες νύχτες είδε στο όνειρό του μία γυναίκα, η οποία τον συμβούλευε να απομακρυνθεί το άλογο από εκεί. Το άλογο όντως απομακρύνθηκε και η ίδια μάλιστα γυναίκα παρουσιάστηκε και στον προύχοντα της Καλαμάτας Ηλία Παναγιώτη Τζάννε, ο οποίος αποτελούσε μέλος της Φιλικής Εταιρείας και παράλληλα αξιωματικός της Ελληνικής λεγεώνας στα Επτάνησα. Η γυναίκα τού υποδείκνυε να σκάψει εκείνο το σημείο για να βρει την εικόνα και ο ίδιος επηρεασμένος από τη μορφή της, το έκανε. Όταν βρέθηκε η εικόνα, τοποθετήθηκε στον παλαιό ναό του Αγίου Γεωργίου (εικ. 7), ο οποίος μετά την Επανάσταση αλλά και μετά την απελευθέρωση από τους Τούρκους αποτέλεσε τον Μητροπολιτικό Ναό της πόλεως. Όταν βρέθηκε η εικόνα, ανακοινώθηκε τριήμερη νηστεία και πραγματοποιήθηκε η λιτανεία της.¹⁰⁴

Έπειτα, όμως, όταν λόγω ισχυρού σεισμού ο ναός του Αγίου Γεωργίου καταστράφηκε, η εικόνα μεταφέρθηκε στον ναό των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης της μονής Καλογραιών. Μετά από κάποια χρόνια, το 1854, η εικόνα μεταφέρθηκε στον νέο ναό της Υπαπαντής (εικ. 8), που κτίστηκε στη θέση όπου βρέθηκε η εικόνα με δαπάνη του Ι. Καραλιά και άλλων ανθρώπων. Αξίζει να σημειωθεί ότι στις 6 Αυγούστου του 1873 εγκαινιάστηκε ο σημερινός ναός της Υπαπαντής, όπου μεταφέρθηκε οριστικά η εικόνα και στη θέση του παλαιού ναού βρίσκεται πλέον μαρμάρινος σταυρός με κιγκλίδωμα γύρω του.¹⁰⁵ Το 1884 έγινε η περιφορά της θαυματουργού εικόνας με την αφορμή λιτανείας, επειδή υπήρχε μεγάλη ανομβρία, και στη συνέχεια ακολούθησε πολλή βροχή. Η εικόνα της Υπαπαντής πιστεύεται ότι εικονογραφήθηκε από τον Απόστολο Λουκά το 672 και είναι καμένη

¹⁰⁴ Ι.Δ. Σόλαρης, *ό. π.*, σ. 239.

¹⁰⁵ Ι.Δ. Σόλαρης, *ό. π.*, σ. 240.

στο πίσω μέρος της λόγω της πυρπόλησης του ναού όπου βρισκόταν από τους Τούρκους. Ο θεμέλιος λίθος του ναού της Υπαπαντής που αποτελείται από γρανιτώδη πέτρα, είχε τοποθετηθεί στο νότιο μέρος του τοίχου, όπου υψώνεται το νοτιοδυτικό κωδωνοστάσιο του ναού. Το 1839 ο καλλιτέχνης και αγιογράφος Δημήτριος Βυζάντιος μέσα σε λίγες μέρες κατάφερε να επικαλύψει το πρόσωπο της Θεοτόκου και του Χριστού με χάλκινο κάλυμμα. Εκεί που βρίσκεται σήμερα ο ναός Υπαπαντής, υπήρχαν στρατώνες από το 1838 έως το 1859.¹⁰⁶

Η εκκλησία της Υπαπαντής θεμελιώθηκε το 1860 επί θεμέλιου λίθου κάτω από τον οποία έβαλαν όλα τα είδη ελληνικών νομισμάτων. Ο ναός κτίστηκε κατά βάση με δαπάνη του δήμου, αλλά και με άλλες συνδρομές πολλών Μεσσηνίων. Μάλιστα το 1868 δημιουργήθηκε μία τετραμελής επιτροπή από τους Αλεξ. Φοίφα, που ήταν ο ιερέας και επίτροπος του παλαιού ναού της Υπαπαντής, από τον Κ. Δουκάκη που ήταν μοναχός, από τον Δ. Μαράβα που ήταν βιομήχανος, και από τον Σ. Γιαννούκλα, ο οποίος ήταν αγιογράφος, προκειμένου να επιταχύνει τις εργασίες. Όλο το οικοδομικό έργο του ναού το επέβλεπε ο Δουκάκης μέχρι την ολοκλήρωση του ναού και συνέχισε να υπηρετεί ως επίτροπος και διαχειριστής του έως το 1893. Λόγω των σεισμών που έγιναν το 1886, ο ναός υπέστη αρκετές ζημιές και γι' αυτό τον λόγο η επιτροπή απευθύνθηκε το 1894 στο Εκκλησιαστικό Συμβούλιο του Δήμου για να παράσχει το ποσό των 10.000 δραχμών, προκειμένου να προβούν σε επισκευές.¹⁰⁷

Ακόμα, είναι πολύ σημαντικό να σημειωθεί πως στον ναό της Υπαπαντής υπήρχε μεταξύ άλλων πολύ σημαντικών εικόνων, η εικόνα των μυροφόρων, η οποία είχε κατασκευαστεί στη Ρωσία με δαπάνη των εργατριών του μεταξουργείου των αδελφών Στασινόπουλου και η τοποθέτησή της στον ναό έγινε στις 9 Μαΐου του 1894, μετά από ειδική τελετή. Το 1898 οι επίτροποι ανέφεραν ξανά τον εξωραϊσμό του ναού από τους σεισμούς και ζήτησαν την ανέγερση εργαστηρίων στο γήπεδο που είχε δωριθεί από τον Π. Φωτόπουλο, αλλά και την αποκοπή ολόκληρου του υπερκείμενου του ναού λόφου. Τα έξοδα καλύφθηκαν από εισπράξεις του ναού, αλλά και από δάνειο που συμφωνήθηκε με την Εθνική Τράπεζα με εγγύηση του Δήμου. Έτσι τοποθετήθηκε κάτω από το κωδωνοστάσιο της εκκλησίας το ωρολόγιο της Υπαπαντής, που κατασκευάστηκε με δαπάνη του εκκλησιαστικού ταμείου και το ρολόι χτυπούσε τρεις ώρες και φωτιζόταν όλη τη νύχτα με λάμπα πετρελαίου. Το

¹⁰⁶ Ι.Δ. Σόλαρης, *ό. π.*, σ. 242.

¹⁰⁷ Ι.Δ. Σόλαρης, *ό. π.*, σ. 243.

1903, ο ζωγράφος Επαμεινώνδας Θωμόπουλος ανέλαβε την αιογράφηση του ναού της Υπαπαντής.¹⁰⁸

Αξίζει να σημειωθεί ότι η δυτική και ευρωπαϊκή επιρροή υπήρχε και στην εκκλησιαστική μουσική παράλληλα με τη βυζαντινή. Αυτό το καταλαβαίνουμε από το γεγονός ότι τη δεκαετία του 1890 ο πρωτοψάλτης του μητροπολιτικού ναού της Υπαπαντής, Ιωάννης Κατσαΐτης, εισήγαγε την ευρωπαϊκή τετραφωνία στην εκκλησιαστική μουσική της Καλαμάτας. Μάλιστα οι επίτροποι της Υπαπαντής του 1895 και 1902 πήραν την απόφαση να καθιερώσουν ως δεύτερη λειτουργία της Κυριακής το τετράφωνο σύστημα και η πρώτη να είναι η μονοφωνική βυζαντινή μουσική. Το 1899 ανακοινώθηκε από τον Κατσαΐτη η ίδρυση της Εκκλησιαστικής Μουσικής Σχολής, η οποία θα ενίσχυε τον χορό της Υπαπαντής. Γενικότερα παρατηρούμε πως ολόκληρη την πρώτη δεκαετία του 1900 υπάρχει μία εισροή βυζαντινών ιεροψαλτών στους μεγάλους ναούς της πόλης. Το 1901 υπήρχαν θαυμάσιες χορωδίες, οι οποίες έψαλλαν στους τρεις μεγάλους ναούς της πόλης. Το 1902 πραγματοποιήθηκε μέχρι και οργανωμένο συλλαλητήριο, το οποίο ήταν υπέρ της βυζαντινής μουσικής. Όμως το 1909, ο Καλαματιανός Αρχιμανδρίτης Ιεζεκιήλ Βελανιδιώτης τάχθηκε δημοσίως υπέρ της τετραφωνικής μουσικής.¹⁰⁹

Όταν επισκέφτηκε την Καλαμάτα ο βασιλιάς Όθωνας, το 1835, έτος που μεταφέρθηκε η πρωτεύουσα της Μεσσηνίας από την Κυπαρισσία στην Καλαμάτα έγινε η δοξολογία στον ναό του Αγιάννη και θεσπίστηκε ως εθνική γιορτή η 25η Μαρτίου. Ο αρχικός ναός εγκαταλείφθηκε μετά τους σεισμούς του 1894 και ο σημερινός ναός φτιάχτηκε λίγο βορειότερα, το 1857, και εγκαινιάστηκε το 1886. Το 1892, στον ναό του Αγίου Νικολάου η χορωδία του Παρθεναγωγείου της Καλλιόπης Καρώνη έψελνε κατά την περίοδο της Μεγάλης Εβδομάδας και συνήθως τις Κυριακές. Στον ναό του Αγίου Νικολάου υπήρχε το 1894 η εικόνα του νεομάρτυρα Κωνσταντίνου από την Ύδρα, την οποία έχει δωρίσει ο έμπορος Πανταλέων Πισπιρής. Η εικόνα μεταφέρθηκε από το σπίτι του ζωγράφου μέχρι τον ναό του Αγίου Νικολάου με τη συνοδεία εξαπτέρυγων και της φιλαρμονικής.¹¹⁰

Στη δεκαετία του 1830 θεμελιώθηκε ο μικρός ναός της ανάληψης στη νοτιοδυτική πλευρά της παραλίας, σε μία ιδιόκτητη περιοχή των Μπενάκηδων. Όμως η εκκλησία υπέστη αρκετές φθορές κατά το σεισμό του 1844 και γι' αυτό τον λόγο

¹⁰⁸ Ι.Δ. Σόλαρης, *ό. π.*, σ. 246.

¹⁰⁹ Ι.Δ. Σόλαρης, *ό. π.*, σ. 247.

¹¹⁰ Ι.Δ. Σόλαρης, *ό. π.*, σ. 249.

ξαναχτίστηκε αργότερα και αποτελεί πλέον τον νέο σημερινό ναό, ο οποίος εγκαινιάστηκε το 1888. Υπήρχαν και άλλοι μικρότεροι ναοί στην πόλη της Καλαμάτας, στους οποίους οι πολίτες είχαν ιδιαίτερο σεβασμό και ευλάβεια, όπως ο Άγιος Αντώνιος, ο Άγιος Ιωάννης Θεολόγος του Καρβούνη, οι Άγιοι Σαράντα, οι Άγιοι Ανάργυροι, ο Άγιος Χαράλαμπος Μαρμαροσπηλιάς, ο ναός των Μικρών Ταξιαρχών, ο Άγιος Ισίδωρος, ο Άγιος Φανούριος ο Άγιος Παντελεήμων, ο Άγιος Νικόλαος των Εφεσίων, η Αγία Κυριακή, η Παναγία η Μυρτιδιώτισσα, η Αγία Βαρβάρα. Αξίζει να σημειωθεί πως πολλές φορές τα έσοδα από τα κεριά δίνονταν ως βοήθεια σε άτομα που υπέφεραν από αρρώστιες, σε απόρους και για την κατασκευή ή την καλύτευση του ναού.¹¹¹

Το έτος 1834, μετά από βασιλικό διάταγμα του αντιβασιλέα του Όθωνα Γεωργίου Μάουερ, καταργήθηκε ανάμεσα και σε άλλα μοναστήρια η μονή Καλογραιών και τότε οι πρόκριτοι και οι κάτοικοι της Καλαμάτας αντέδρασαν έντονα και ζήτησαν με αναφορά προς την Ιερά Σύνοδο τη συνέχιση και διατήρηση της μονής. Παρόλα αυτά, δεν κατάφεραν κάτι και αφού διαλύθηκε η μονή, η περιουσία της δόθηκε στο γενικό εκκλησιαστικό ταμείο.¹¹² Ο ιδρυτής της, Γεράσιμος Παπαδόπουλος, επειδή διαφωνούσε σε μεγάλο βαθμό με τον βασιλιά και την Ιερά Σύνοδο αντέδρασε με υβριστικά σχόλια με αποτέλεσμα η Ιερά Σύνοδος να τον καταδικάσει και στη συνέχεια να διατάξει τον εγκλεισμό του σε μοναστήρι.¹¹³

Από τότε οι μοναχές προσπαθούσαν συνεχώς να αλλάξουν αυτή την κατάσταση και ζήτησαν τη βοήθεια του Δημάρχου Καλαμάτας Παναγιώτη Μπενάκη, που ο ίδιος τις συμβούλεψε να κάνουν κατάληψη της μονής. Οι μοναχές, ακολουθώντας τις συμβουλές του δημάρχου, εισήλθαν το 1837 τη νύχτα στη μονή, χρησιμοποιώντας σκάλα και βία. Από την στιγμή που τα κατάφεραν οι μοναχές, η Μονή Καλογραιών έγινε αρκετά διάσημη, καθώς λειτουργούσαν 27 εργαστήρια μεταξοϋφαντικής¹¹⁴.

Επιπλέον, ιδιαίτερη αναφορά οφείλεται στη Μονή Βελανιδιάς, η οποία κτίστηκε τον 17ο αιώνα προς τιμήν της Ζωοδόχου Πηγής. Η μονή αυτή ήταν σταυροπηγική και υπαγόταν στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως και την εποχή της Τουρκοκρατίας αποτελούσε το κρησφύγετο πολλών οπλαρχηγών. Η μονή είχε

¹¹¹ Ι.Δ. Σόλαρης, *ό. π.*, σ. 250.

¹¹² Χρ. Θέμελης, *Η ιερά μητρόπολις Μεσσηνίας δια μέσου των αιώνων*, Αθήνα 2003, σ. 226.

¹¹³ Ι.Δ. Σόλαρης, *ό. π.*, σ. 251.

¹¹⁴ Δ. Δουκάκης *Μεσσηνιακά και ιδία περί Φαρών και Καλαμάτας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του Καποδιστρίου*, εκ του τυπογραφείου Α. Καλαράκη, Αθήνα 1905, σ. 314-315.

καταστραφεί ολοσχερώς το 1825 από τους Αιγύπτιους του Ιμπραήμ και θεμελιώθηκε το 1847. Ξαναχτίστηκε όμως το 1862, αλλά κατέρρευσε από τους σεισμούς του 1884. Βέβαια υπάρχει μέχρι σήμερα με αρκετές επισκευές και επεμβάσεις και ακόμα προκαλεί δέος η ομορφιά της. Με βάση την παράδοση, η εικόνα της Ζωοδόχου Πηγής είχε βρεθεί στην κοιλότητα ενός κορμού βελανιδιάς το 1884 και γι' αυτό τον λόγο έλαβε εξαρχής αυτή την ονομασία.¹¹⁵

Ακόμα, η Μονή της Δήμιοβας, η οποία βρίσκεται ανατολικά της Καλαμάτας, θεμελιώθηκε κατά την περίοδο της εικονομαχίας ή με βάση μια άλλη εκδοχή στα τέλη του 16^{ου} έως τις αρχές του 17^{ου} αιώνα. Η λέξη Δήμιοβα έχει σλαβική προέλευση και συνδέεται με την Παναγία τη Δημοβήτισσα. Η εικόνα μεταφέρθηκε στην Καλαμάτα στις 27 Απριλίου του 1843 μετά από προσπάθειες και ενέργειες του δημάρχου Ιωάννη Κωνσταντινάκη Κυριακού, που είχαν ως στόχο να σταματήσουν οι αλληπάλληλοι σεισμοί από τους οποίους υπέφερε η πόλη.¹¹⁶

4.1 Βυζαντινοί ναοί

Το 1833 στην Επισκοπή Μεσσήνη συγχωνεύτηκε η περιοχή της Καλαμάτας κι άλλες περιοχές που ανήκουν στη Μεσσηνία. Η Καλαμάτα είχε σημαντική αίγλη, την οποία υποστήριζαν οι υστεροβυζαντινές εκκλησίες της. Η εκκλησία των Αγίων Αποστόλων (εικ. 9) που βρίσκεται στην Πλατεία 23ης Μαρτίου ξεχωρίζει και αποτελεί και σημαντικό ιστορικό σταθμό, από όπου εκεί ξεκίνησε η Επανάσταση του 1821. Στην πόλη βέβαια υπάρχουν και κάποιοι μεταβυζαντινοί ναοί, οι οποίοι παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον και είναι αξιοπρόσεκτοι. Ο σταυρεπίστεγος προφήτης Ηλίας του σανατορίου, καθολικό διαλυμένης σήμερα μονής, είναι καταγράφος από τοιχογραφίες του ΙΖ' αιώνα, που δυστυχώς δεν βρίσκονται σε καλή κατάσταση.¹¹⁷ Επιπλέον, ο Άγιος Νικόλαος αποτελεί κτίσμα του ΙΖ' αιώνα και έχει τα όμορφα βενετσιάνικα γλυπτά, τα οποία μοιάζουν με εκείνα του Αγίου Αθανασίου, όμως στις αρχές του περασμένου αιώνα κρίθηκε αναγκαίο να κατεδαφιστεί για την διέλευση του τραμ. Ο Άγιος Χαράλαμπος του σημερινού νεκροταφείου ήταν και κοιμητηριακός ναός της βυζαντινής πόλης και γι' αυτό τον λόγο κτίστηκε εξαρχής διώροφος. Ο ναός των Αγίων Αποστόλων είναι μικρός ναός βυζαντινής εποχής και από τους λίγους που συναντώνται στην Πελοπόννησο. Ο ναός είναι κτισμένος με

¹¹⁵ Ι.Δ. Σόλαρης, *ό. π.*, σ. 257.

¹¹⁶ Ι.Δ. Σόλαρης, *ό. π.*, σ. 260.

¹¹⁷ Η. Αναγνωστάκη, «Η βυζαντινή Καλαμάτα», στην Καθημερινή, αρ. φ. 18.9.2001, σ. 6.

πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία, με λίγα αλλά πολύ ωραία κεραμοπλαστικά κοσμήματα, όπως μαϊάνδρους, βαθμιδωτά κοσμήματα, παράλληλες κατακόρυφες πλίνθους και σταυρούς μέσα σε πλαίσια.¹¹⁸

Ο ναός των Αγίων Αποστόλων χρονολογικά τοποθετείται από τον 11^ο έως το τέλος του 12^{ου} αιώνα. Κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας η δυτική κεραία του ναού κατεδαφίστηκε και προστέθηκε μεγάλη τρουλαία βασιλική με ένα κωδωνοστάσιο στη βορειοανατολική γωνία του αρχικού ναού. Στον αρχικό βυζαντινό ναό διατηρούνται τμήματα τοιχογραφιών, που έχουν χρονολογηθεί στο τέλος του 14ου αιώνα, όταν δηλαδή οι Βυζαντινοί είχαν απελευθερώσει την Καλαμάτα από τους Φράγκους.¹¹⁹

Ο Άγιος Κωνσταντίνος, που αποτελεί το σημερινό Καθολικό της Μονής Καλογραιών (εικ 10), είναι εξαιτίας του μεγέθους του ο σημαντικότερος ναός της βυζαντινής Καλαμάτας και το εμβαδόν του υπολογίζεται στα 120 τετραγωνικά μέτρα. Από τον βυζαντινό όμως ναό σώζονται μόνο οι ανακατασκευασμένοι πλάγιοι τοίχοι (15,20 μ.) και ο ανατολικός (7,60 μ.) με την ημιεξαγωγική κόγχη του ιερού. Ο ναός ξανακτίστηκε σε μορφή μονόκλιτης ξυλόστεγης βασιλικής, όταν κάποτε κατέρρευσε ή υπέστη σοβαρές ζημιές. Ο βόρειος τοίχος με τα βενετσιάνικα ανοίγματά του, είναι στο μεγαλύτερο μέρος του ανακατασκευασμένος. Η αναλογία των εξωτερικών πλευρών του ναού, ακριβώς 1 προς 2, δεν μας οδηγεί σε κάποιο συγκεκριμένο ναοδομικό τύπο, αλλά το πιθανότερο είναι ότι ο ναός δεν ήταν σταυροειδής εγγεγραμμένος. Η καθαίρεση των επιχρισμάτων σε τμήμα της κόγχης έδειξε ωραία πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία, με ζώνη σταυρών κλεισμένων μέσα σε πλίνθινα πλαίσια, και ένα πλίνθινο κάπα, ίσως όχι και τόσο καλά σχεδιασμένο. Το παράθυρο ήταν δίλοβο με πλίνθινους λοβούς και σταθμούς, που σχημάτιζε η ίδια η πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία. Παρατηρώντας την τοιχοποιία και τα κεραμοπλαστικά μπορεί χρονολογικά να τοποθετηθεί στον 11^ο ή στις αρχές του 12ου αιώνα. Ο ναός ήταν τοιχογραφημένος και ένα τμήμα τοιχογραφίας σώθηκε στον βόρειο σταθμό του αρχικού δίλοβου παραθύρου, δυσδιάκριτο όμως, λόγω της κατασκευής του μεταγενέστερου παραθύρου.¹²⁰

Στο βορειοανατολικό άκρο του Κάστρου της Καλαμάτας ο Γάλλος Antoine Bon επεσήμανε πριν το 1948 ερείπια μιας εκκλησίας διαστάσεων 8,25x9,50 μ. και

¹¹⁸ Η. Αναγνωστάκη, αρ. φ. 18.9.2001, σ. 6.

¹¹⁹ Η. Αναγνωστάκη, αρ. φ. 18.9.2001, σ. 6.

¹²⁰ Α. Χρυσομάλλης, *Ο δρόμος της αυτοπάρνησης. Η ιστορία και η δράση της Ι. μονής των Αγίων Κωνσταντίνων και Ελένης Καλογραιών Καλαμάτας* 1992, σ. 33-34.

κατέγραψε ένα σκαρίφημα της κατόψεώς της. Ήταν σταυροειδής εγγεγραμμένος με νάρθηκα. Δυστυχώς όμως σήμερα, δεν διακρίνεται τίποτα άλλο λόγω επεμβάσεων, εκτός από το βόρειο διαμέρισμα του νάρθηκα, που καλύπτεται με πετροκτισμένη ασπίδα πάνω σε πλίνθινα λοφία. Κατά τον Βον, ήταν καθολικό μονής, ενώ ορισμένοι επειδή την ταυτίζουν με την υποθετική Παναγία Καλομάτα, που κατά ορισμένους έδωσε το όνομά της στη βυζαντινή πόλη, την ονομάζουν Παναγία Καλομάτα.¹²¹

Για τους άλλους βυζαντινούς ναούς της Καλαμάτας λίγα πράγματα μπορούν να ειπωθούν. Ο ημισπηλαιώδης Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, που ίσως εντάσσεται στα υστεροβυζαντινά χρόνια, διατηρεί κάποια κατάλοιπα τοιχογραφιών, αλλά ακόμα είναι αμελέτητος και αδημοσίευτος. Ο ναός του Αγίου Δημητρίου στη θέση «Τούρλες», ανατολικά του κάστρου και αριστερά του δρόμου προς τη Σπάρτη, ίσως βρισκόταν έξω από τα βυζαντινά τείχη της πόλης. Από τον βυζαντινό ναό, που ίσως ήταν μονόκλιτη βασιλική, σώζεται μόνο η ημιεξαγωνική κόγχη του ιερού, που το κτίσιμό της την τοποθετεί στον 12^ο αιώνα. Όταν κάποτε το μνημείο ερειπώθηκε, ξανακτίστηκε ως σταυρεπίστεγος ναός – ίσως την εποχή της Βενετοκρατίας. Και αυτός ο ναός όμως ερειπώθηκε ή υπέστη σοβαρές ζημιές, και γι' αυτό ξανακτίστηκε σαν μονόκλιτη ξυλόστεγη βασιλική ίσως τον 17ο αιώνα, τότε που έγιναν και ορισμένες από τις τοιχογραφίες του. Κατά τους σεισμούς του 1986 το μνημείο υπέστη και πάλι σοβαρές ζημιές και αναστηλώθηκε από την αρμόδια Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.¹²²

Σημαντικοί ιεράρχες και ιεροκήρυκες στην περιοχή της Μεσσηνίας και κυρίως στην Καλαμάτα:

Ιωσήφ Νικολάου ή Καρώνης: Επίσκοπος Ανδρούσης (1806-1833) και κατόπιν Επίσκοπος Μεσσήνης 1833 – 1844).

Προκόπιος Γεωργιάδης: «Αρχιεπίσκοπος. Μεσσηνίας (1852-1874) και Μητροπολίτης Αθηνών (1874-1889), που διετέλεσε καθηγητής θρησκευτικών στο Διδασκαλείο των Αθηνών και τη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία.

Στέφανος Αργυριάδης: Αρχιεπίσκοπος Μεσσηνίας (1874-1877), ο οποίος κατηγορήθηκε ως Σιμωνιακός, τιμωρήθηκε με τρία χρόνια αποχής από την Ιερά Σύνοδο και τελικά παραιτήθηκε.

Πανάρετος Κωνσταντινίδης: «Αρχιεπίσκοπος Μεσσηνίας (1882-1897), Β' Γραμματεύς της Ιεράς Συνόδου.

¹²¹ Η. Αναγνωστάκη, αρ. φ. 18.9.2001, σ. 7.

¹²² Η. Αναγνωστάκη, αρ. φ. 18.9.2001, σ. 7.

Μελέτιος Σακελλαρόπουλος: Επίσκοπος Μεσσηνίας (1904-1917 και 1920-1933), Α΄ Γραμματεύς της Ιεράς Συνόδου. Καταδικάστηκε σε έκπτωση από τον θρόνο του, επειδή τάχθηκε πολιτικά κατά του Ελευθερίου Βενιζέλου. Σε μεγάλο βαθμό εργάστηκε στον φιλανθρωπικό τομέα και συγγράφοντας.

Ιεράρχης Ιεζεκιήλ Στρούμπος.

Ιερομόναχος Γεράσιμος Παπαδόπουλος.

Μοναχός Κωνστάντιος.

Καλλίνικος Καστόρχης (Δημητσάνα 1789-1877).

Δανιήλ Γεωργόπουλος, ο οποίος διορίστηκε το 1835 ιεροκήρυκας Μεσσηνίας από την Ιερά Σύνοδο.

Νεόφυτος Γεωργιάδης, ο οποίος διορίστηκε ιεροκήρυκας του Νομού Μεσσηνίας το 1862.

Στέφανος Αργυριάδης (1865-1873).

Χριστόφορος Ιγγλέσης (1876-1878).

Λεόντιος Πετρίδης (1879-1882).

Γρηγόριος Κουτσοδόντης (1884 και 1893).

Γεννάδιος Οικονομίδης (1890).

Ευθύμιος Καββαθάς (1891), ο οποίος για ένα έτος διετέλεσε (1900-1901) Α΄ Γραμματεύς της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος.

Ιωάσαφ Σίακος (1898-1904).

Σωκράτης Οικονομίδης (1905-1912).¹²³

¹²³ Ι.Δ. Σόλαρης, *ό. π.*, σ. 222-224.

Η' Κεφάλαιο

Η εξέλιξη της εκπαίδευσης

Το 1827 ο Ιωάννης Καποδίστριας εκλέχτηκε από την Εθνοσυνέλευση της Τροιζήνας ως πρώτος κυβερνήτης της Ελλάδος. Ο Καποδίστριας κατέβαλε τεράστιες προσπάθειες προκειμένου να ανορθώσει ένα εντελώς διαλυμένο κράτος. Το σχέδιο του κράτους περιλάμβανε μέτρα σε πολλούς τομείς και ένας από αυτούς ήταν η εκπαίδευση. Για τον λόγο αυτό, την περίοδο της διακυβέρνησής του φτιάχτηκαν στην Καλαμάτα δυο σχολεία.¹²⁴ Το ένα ήταν το αλληλοδιδασκτικό, που λειτούργησε από το 1829 μέχρι το 1831 με δασκάλους τον Κωνσταντίνο Γκίκα και τον Πέτρο Μπούα και το δεύτερο το ελληνοδιδασκαλείο, που ιδρύθηκε το 1830 με ελληνοδιδάσκαλο τον Δωρόθεο. Στην ουσία αυτό που πραγματοποιήθηκε είναι πώς αφού ιδρύθηκε το ελληνικό κράτος οικοδομήθηκε στην Καλαμάτα αλλά και στον νομό Μεσσηνίας ένα μεγάλο δίκτυο δημόσιων σχολείων, που αφορούσαν τη βασική και τη μέση εκπαίδευση.¹²⁵

Το 1833, στον νομό Μεσσηνίας υπήρχαν δύο αλληλοδιδασκτικά σχολεία στη Μεθώνη με 76 μαθητές, ένα ελληνοδιδασκαλείο στη Μεσσήνη που είχε 27 μαθητές και ένα ελληνοδιδασκαλείο στην Ολυμπία με 37 μαθητές. Σε αυτά δεν υπολογίζονται τα ιδιωτικά σχολεία τα οποία λειτουργούσαν στην Καλαμάτα. Το 1835, στην Καλαμάτα υπήρχαν πέντε δημόσια δημοτικά σχολεία και το 1862 λειτούργησαν τρία σχολεία πρωτοβάθμιας και δύο μέσης εκπαίδευσης. Το 1864 λειτουργούσαν στην Μεσσηνία 58 δημοτικά σχολεία, μεταξύ των οποίων τα 16 σχολεία ήταν Αρρένων και τα δύο θηλέων στην Καλαμάτα. Το 1875 τα δημόσια σχολεία της Καλαμάτας, όπως το γυμνάσιο και το ελληνικό σχολείο, λειτουργούσαν στην ενορία της Υπαπαντής και τα δημοτικά, όπως το αλληλοδιδασκτικό σχολείο αρρένων και το αλληλοδιδασκτικό σχολείο θηλέων, στεγάζονταν στην ενορία του Αγίου Νικολάου του Φλαρίου, αλλά ταυτόχρονα υπήρχε και ένα ιδιωτικό σχολείο του ιερέα Γεωργίου Πουλάκου στην ενορία της Υπαπαντής.¹²⁶

Λίγα χρόνια αργότερα, το 1887, λειτουργούσαν στον νομό Μεσσηνίας 117 δημοτικά σχολεία αρρένων και 21 θηλέων και ανάμεσα στα 34 που υπήρχαν σε όλη την Ελλάδα, δύο ελληνικά σχολεία και ένα γυμνάσιο ήταν στην Καλαμάτα.

¹²⁴ Θ. Χρήστου, *Τα σύνορα του ελληνικού κράτους και οι διεθνείς συνθήκες, 1830-1947*, Αθήνα 1999, σ. 35.

¹²⁵ Ι.Δ. Σόλαρης, *ό. π.*, σ. 257.

¹²⁶ Α. Μηλίτση-Νίκα, *(Η μέση εκπαίδευση στην Μεσσηνία (1833-1910) Καλαμάτα 2004*, σ. 117.

Γενικότερα κατά την περίοδο 1835-1910 ιδρύθηκαν επτά ελληνικά σχολεία στη Μεσσηνία, τα τρία από αυτά στην Καλαμάτα. Αξίζει να σημειωθεί ότι η αλληλοδιδασκτική σχολή είναι το πρώτο δημοτικό σχολείο που δημιουργήθηκε το 1830 και εκεί στεγάστηκε η εθνική τυπογραφία.¹²⁷ Το κτίριο του αλληλοδιδασκτικού σχολείου κτίστηκε με χρήματα από τη δωρεά του Καλαματιανού Προκρίτου Γιαννακού Βεργόπουλου και το σύνολο των εγγράφων των μαθητών ήταν 152, ενώ οι 39 από αυτούς δεν είχαν καταγωγή από την Καλαμάτα. Βέβαια, επειδή η Καλαμάτα ήταν μία αγροτική πόλη, τους μήνες Απρίλιο και Μάιο οι περισσότεροι μαθητές απουσίαζαν από τα μαθήματά τους, επειδή ασχολούνταν με τη σηροτροφία.¹²⁸

Η κάλυψη των εξόδων για τη λειτουργία του σχολείου στηριζόταν σε εισφορές των πολιτών και στη συνέχεια το υπουργείο αναλάμβανε τη μισθοδοσία των δασκάλων. Κάποιοι από τους μαθητές του αλληλοδιδασκτικού σχολείου παρακολουθούσαν και μαθήματα εκκλησιαστικής μουσικής. Μάλιστα ξεχωριστό γεγονός για την πόλη ήταν οι εξετάσεις του αλληλοδιδασκτικού σχολείου που έγιναν στις 14 Σεπτεμβρίου του 1830, αφού πραγματοποιήθηκαν και με παρουσία πολιτικών και στρατιωτικών αρχών. Κατά τους πρώτους μήνες του έτους 1830 λειτούργησε το ανώτερο σχολείο που ήταν η Ελληνική Σχολή και είχε 40 μαθητές από όλη τη Μεσσηνία και από κοντινά μέρη της Πελοποννήσου. Ο δάσκαλος της Ελληνικής Σχολής ήταν ο κληρικός Δωρόθεος.¹²⁹ Στις 13 Αυγούστου του 1833 ιδρύθηκε το ελληνικό σχολείο και το 1835 ιδρύθηκε το Κρατικό σχολείο με δύο τάξεις. Η στέγαση του πρώτου ελληνικού σχολείου πραγματοποιήθηκε στο οικοδόμημα της έρημης μονής γυναικών του Αγίου Κωνσταντίνου. Το κτίριο αυτό είχε τρεις αίθουσες και μεγάλη χωρητικότητα, καθώς κάλυπτε 180 μαθητές μαζί με τα θρανία τους. Όμως, λόγω των σεισμών που ταλάνιζαν την πόλη από το 1846 και εξής, το κτίριο αυτό σχεδόν καταστράφηκε. Έπειτα, το 1860, ο δήμαρχος Καρτερουλής νοίκιασε για δύο χρόνια το ανώγειο ενός σπιτιού στην Άνω Πλατεία, προκειμένου να το χρησιμοποιήσει ως κτίριο του Ελληνικού Σχολείου και εκεί στεγάστηκε και το κτίριο του γυμνασίου. Το Ελληνικό Σχολείο λειτουργούσε για πολλά συνεχόμενα χρόνια χωρίς καμία διακοπή, όμως το 1895 η λειτουργία του σταμάτησε και ξεκίνησε ξανά το 1901.¹³⁰

¹²⁷ Π. Οικονομάκης, *Το τζαμί και η «σάλπιγξ ελληνική» του 1821, Μεσσηνιακή γερουσία και αλληλοδιδασκτική, οι Αργυρόπουλοι και Αντωνόπουλοι της Καλαμάτας*, Καλαμάτα 1964, σ. 24, 27.

¹²⁸ Α. Μηλίτση-Νίκα, *Η μέση εκπαίδευση στην Μεσσηνία (1833-1910)*, σ. 120.

¹²⁹ Ι.Δ. Σόλαρης, *ό. π.*, σ. 261.

¹³⁰ Ι.Δ. Σόλαρης, *ό. π.*, σ. 270.

Όταν δημοσιεύτηκε ο νόμος για τα δημοτικά σχολεία τον Μάρτιο του 1834, καταργήθηκε το αλληλοδιδασκτικό σχολείο και ιδρύθηκε το δημοτικό σχολείο. Το 1835 διδάσκαλος ήταν ο Σάββας Χατζόπουλος και το 1838 ο Γ. Καλλίτσης. Το 1ο Δημοτικό Σχολείο αρρένων που ιδρύθηκε, στεγάστηκε στο κτίριο της Αλληλοδιδασκτικής Σχολής. Εκεί υπήρχε μία αίθουσα με χωρητικότητα 200 μαθητών. Βέβαια, μετά το 1870, στεγάστηκε σε ένα άλλο κτίριο για αρκετά χρόνια στη γωνία των οδών Φάριος και Αλαγονίας. Το 1856 πραγματοποιήθηκε η επίσημη έναρξη μαθημάτων στο σχολείο θηλέων, που λειτούργησε για πρώτη φορά στην πόλη της Καλαμάτας. Το σχολείο είχε το 1861 διευθύντρια την Βασιλική Σαχίνη και το 1865 την Ζωή Οικονόμου.¹³¹

Η ίδρυση του δεύτερου δημοτικού σχολείου αρρένων έγινε το 1860 και στεγάστηκε σε ένα ενοικιαζόμενο στην οικία Τσακωνοπούλου, η ενοικίαση της οποίας είχε γίνει από τον Δήμο. Το πρώτο Γυμνάσιο φτιάχτηκε το 1859 κοντά στην εκκλησία της Υπαπαντής επί Δημάρχου Θεοδώρου Κυριακού και λειτούργησε το 1860. Το 1876 ανεγέρθη το δημοτικό σχολείο Μπενάκη και την δεκαετία του 1880 ιδρύθηκε το δεύτερο ελληνικό σχολείο, ενώ το 1885 ιδρύθηκε άλλο ένα Δημοτικό Σχολείο Αρρένων στην παραλία από τον Δήμο. Επιπλέον, το 1898 θεμελιώθηκε το δημοτικό σχολείο θηλέων στην παραλιακή συνοικία και το 1909 ιδρύθηκε το 3ο ελληνικό σχολείο Καλαμάτας. Το 1894 οι μαθητές του γυμνασίου που βρισκόταν πίσω από την Υπαπαντή, το πρωί καλούνταν στα μαθήματά τους με τον ήχο από την κρεμασμένη καμπάνα που βρισκόταν στο παράθυρο του σχολείου και η καμπάνα ήταν τόσο μεγάλη, που ο ήχος της ακουγόταν σε όλη την πόλη. Το 1900 γράφτηκαν στην πρώτη γυμνασίου για πρώτη φορά τρεις μαθήτριες και το 1906 καθιερώθηκε για πρώτη φορά ωρολόγιο πρόγραμμα στη μέση εκπαίδευση, ενώ το 1909 εισήχθη η χημεία ως κανονικό μάθημα στα σχολεία.¹³²

Ιδιαίτερα σημαντική ήταν η ιδιωτική εκπαίδευση, η οποία συνέπεσε με την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη της πόλης. Στην ουσία, παράλληλα με το αλληλοδιδασκτικό σχολείο, λειτουργούσε το 1830 και ιδιωτικό σχολείο και εκεί φοιτούσαν 25 μαθητές. Στη συνέχεια, το 1867 ιδρύθηκε το πρώτο ιδιωτικό σχολείο που παρείχε στοιχειώδη εκπαίδευση. Το 1871 ιδρύθηκε στην πόλη Δημοτικό Σχολείο Αρρένων, το οποίο κατάφερε να λειτουργεί για αρκετά χρόνια και ιδρυτής του ήταν ο ιερέας και δάσκαλος των ιερών γραμμάτων του γυμνασίου Γεώργιος Πουλάκος, που

¹³¹ Ι.Δ. Σόλαρης, *ό. π.*, σ. 271.

¹³² Ι.Δ. Σόλαρης, *ό. π.*, σ. 272.

καταγόταν από την Καρδαμύλη. Η εκπαίδευση και η μόρφωση των κοριτσιών στην Μεσσηνία αφορούσε περισσότερο την ιδιωτική πρωτοβουλία σχετικά με την στοιχειώδη εκπαίδευση και αποκλειστικά για τη μέση εκπαίδευση. Μάλιστα το 1871 λειτούργησε στην Καλαμάτα το δημοτικό σχολείο της Αικατερίνης Βενιζέλου, που ήταν για κορίτσια. Τα περισσότερα παρθεναγωγεία λειτουργούσαν ως ελληνικά σχολεία.¹³³

Όσον αφορά τα εκπαιδευτικά προγράμματα, βιβλία ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων της μέσης εκπαίδευσης παρατηρούμε πως υπήρχαν αρκετές διαφορές με τα αντίστοιχα δημόσια σχολεία. Ένα σημαντικό στοιχείο διαφοροποίησης ήταν η διδασκαλία τμήματος της δικογραφίας που ανταποκρινόταν στις απαιτήσεις της εποχής, καθώς αποτελούσε αποτέλεσμα των εμπορικών σχέσεων της καλαματιανής κοινωνίας με κράτη της Ευρώπης. Σημαντικός ήταν και ο ρόλος της διδασκαλίας των γαλλικών, καθώς θεωρούνταν ότι η εκμάθηση της γαλλικής γλώσσας ήταν ένα πολύ ωφέλιμο εφόδιο για την επαγγελματική αποκατάσταση των αρρένων. Πολύ σημαντική ήταν και η προσφορά του Παρθεναγωγείου της Καλλιόπης Καρώνη, που αποδείχτηκε ένα από τα καλύτερα της Πελοποννήσου σύμφωνα με τον λόγο της βασίλισσας Όλγας το 1868. Το Παρθεναγωγείο είχε ως βασικό στόχο τον επαγγελματικό προσανατολισμό των μαθητριών και περιελάμβανε ειδική τάξη κοπτικής-ραπτικής, ενώ στη συνέχεια παρείχε τη δυνατότητα να λάβουν τα κορίτσια και πτυχίο διδασκαλίας σε αυτό.¹³⁴

Γενικότερα μπορούμε να παρατηρήσουμε πως η ιδιωτική μέση εκπαίδευση είχε πνευματικό χαρακτήρα και απευθυνόταν σε μαθητές με αριστοκρατικά κοινωνικά χαρακτηριστικά, καθώς έπρεπε να διαθέτουν την οικονομική άνεση προκειμένου να μπορούν να πληρώνουν τα δίδακτρα. Υπήρχε η πεποίθηση από την κοινωνία ότι στα ιδιωτικά σχολεία υπήρχε καλύτερο εκπαιδευτικό πρόγραμμα από ό,τι στα δημόσια σχολεία και παρατηρείται ότι η εκπαίδευση των κοριτσιών ήταν πολύ λιγότερη από την εκπαίδευση των αγοριών. Για παράδειγμα στην Καλαμάτα, το 1890 των μαθητών ήταν 600 αγόρια και 260 κορίτσια. Στη Μεσσηνία για πρώτη φορά το 1892 στη δημόσια μέση εκπαίδευση υπήρξε μαθήτρια κορίτσι και το 1900 οι μαθήτριες έγιναν πέντε, ενώ στην ουσία μετά το 1900 υπήρχαν περισσότερα κορίτσια στη δημόσια εκπαίδευση και κυρίως μετά το 1906, περίοδο κατά την οποία κορίτσια φοιτούσαν σε δημόσια σχολεία αρρένων, αλλά και στις τρεις τάξεις των ελληνικών

¹³³ Ι.Δ. Σόλαρης, *ό. π.*, σ. 275.

¹³⁴ Ι.Δ. Σόλαρης, *ό. π.*, σ. 277.

σχολείων. Οι πρώτες προσπάθειες εγγραφής μαθητριών στα δημόσια σχολεία αρρένων ξεκίνησαν το 1893 και φοιτούσαν εκεί τρεις μαθήτριες, αλλά μετά το 1908 παρατηρείται μία άνοδος στη συμμετοχή των κοριτσιών στα δημόσια σχολεία αρρένων.¹³⁵

Στη συνεδρίαση του Δημοτικού Συμβουλίου της 28ης Φεβρουαρίου 1857 τέθηκε το ζήτημα περί συστάσεως Γυμνασίου στην πόλη και ο τότε δραστήριος δήμαρχος Κυριακός εκθέτει τα επιχειρήματά του με σχετικό ψήφισμα προς το δημοτικό συμβούλιο, όσον αφορά την αναγκαιότητα του γυμνασίου. Στην Καλαμάτα το 1861-1862 λειτούργησαν για πρώτη φορά στο σπίτι του πρώην Δημάρχου Παναγιώτη Μπενάκη οι δύο πρώτες τάξεις του γυμνασίου. Λόγω οικονομικής δυσχέρειας μέχρι το 1861 λίγοι άνθρωποι είχαν την δυνατότητα να ωθήσουν τα παιδιά τους στα γράμματα και στη Μεσσηνία υπήρχαν λίγοι επιστήμονες.¹³⁶ Μπορούμε να πούμε ότι η Μεσσηνία άρχισε να έχει σημαντική εκπαιδευτική άνοδο το 1907, καθώς τότε αναπτύχθηκε η φοίτηση των παιδιών στη μέση εκπαίδευση και το μεγαλύτερο ποσοστό των παιδιών μορφωνόταν και συμμετείχε στην εκπαιδευτική διαδικασία. Επιπλέον, τα παιδιά που προέρχονταν από αγροτικές οικογένειες, περιορίζονταν στα ελληνικά σχολεία και οι μαθητές που είχαν αστική προέλευση προωθούνταν περισσότερο στα ελεύθερα επαγγέλματα ή στον τομέα των δημοσίων και ιδιωτικών υπαλλήλων και των κληρικών.¹³⁷

Πολύ σημαντικό ρόλο στον εκπαιδευτικό τομέα διαδραμάτισε η δημιουργία βιβλιοθήκης στο Γυμνάσιο Καλαμάτας, όπου πρωτοστάτησαν οι γυμνασιάρχες Τσαγκρής, Παπαγεωργίου και Ρέντζος. Γενικότερα οι εκπαιδευτικοί βοήθησαν πάρα πολύ στην εξέλιξη της εκπαιδευτικής διαδικασίας και ο ρόλος τους ήταν καθοριστικός για την κοινωνική θέση της γυναίκας. Το 1857, με πρωτοβουλία του δημάρχου Ιωάννη Κυριάκου τέθηκε το ζήτημα της ίδρυσης Γυμνασίου στην Καλαμάτα. Για τον λόγο αυτό με απόφαση του δημοτικού συμβουλίου Καλαμάτας το 1860 διατέθηκαν 10.000 δραχμές για την ανέγερση του γυμνασίου. Μάλιστα Το 1861 πραγματοποιήθηκε δημοπρασία για την κατασκευή του κτιρίου του γυμνασίου. Όσον αφορά την ανοικοδόμησή του, υπογράφηκε συμφωνητικό ανάμεσα στα μέλη της αρμόδιας επιτροπής και στους κτίστες. Έτσι, λοιπόν, το κτίριο του γυμνασίου οικοδομήθηκε στη θέση του νοσοκομείου, που ήταν ιδιοκτησία του δήμου. Οι πρώτες

¹³⁵ Ι.Δ. Σόλαρης, *ό. π.*, σ. 278.

¹³⁶ Π. Οικονομάκης, *Το πρώτο νοσοκομείο, το πρώτο γυμνάσιο και από τουρκοκρατίας ελληνική σχολή*, Καλαμάτα 1967, σ. 403.

¹³⁷ Ι.Δ. Σόλαρης, *ό. π.*, σ. 279.

εγγραφές ξεκίνησαν στις 9 Οκτωβρίου του 1861. Το πρώτο γυμνάσιο της Καλαμάτας από το 1861 μέχρι το 1921 είχε το όνομα "Γυμνάσιο εν Καλάμαις".¹³⁸

Παρατηρείται πως τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ου αιώνα υπάρχει μεγάλος αριθμός μαθητών στο γυμνάσιο και αυτό εξηγείται λόγω της εμπορικής, βιομηχανικής και πολιτιστικής ανάπτυξης της πόλης. Την περίοδο 1893-1894 παρατηρείται μείωση των συμμετεχόντων μαθητών στο σχολείο και αυτό συνέβαινε πιθανόν λόγω των υψηλών εκπαιδευτικών τελών, αλλά το 1897 - 1898 υπάρχει και πάλι μία μείωση στη συμμετοχή, που δικαιολογείται λόγω του ελληνοτουρκικού πολέμου και της ασθένειας της ευλογιάς, όπως είχε συμβεί και πριν το 1830 με την φιλανθρωπική εταιρεία, που η επιδημική νόσος δεν την άφησε να λειτουργήσει σωστά.¹³⁹

Την πρώτη δεκαετία του 1900 παρατηρείται μία σημαντική αύξηση ποσοστού των μαθητών, οι οποίοι προέρχονται από τα μεσαία και ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Επιπλέον, αξίζει να σημειωθεί πως αρκετά μικρό ποσοστό μαθητών που φοιτούσε στο γυμνάσιο, προερχόταν από την Καλαμάτα, καθώς οι υπόλοιποι μαθητές κατάγονταν από άλλα μέρη της Μεσσηνίας. Το γεγονός αυτό αποδεικνύει πως η Καλαμάτα ήταν κέντρο συγκέντρωσης κατοίκων και λόγω της μεγάλης ανάπτυξης του λιμανιού αποτέλεσε σημαντικότερο αστικό κέντρο όλης της Μεσσηνίας.¹⁴⁰

Ακόμα, από το 1893 μέχρι το 1910, στο γυμνάσιο φοιτούσαν 9 κορίτσια και βασικό χαρακτηριστικό είναι ότι οι μαθήτριες προέρχονταν από οικογένειες που είχαν μεγάλη οικονομική άνεση. Μάλιστα το σύστημα της αξιολόγησης των μαθητών ήταν πολύ αυστηρό και γίνονταν διαμαρτυρίες μέσω του τοπικού τύπου, προκειμένου να γίνει λίγο πιο ελαστικό για τους μαθητές. Βέβαια, παρά το γεγονός ότι υπήρχε μεγάλη αυστηρότητα, πολλοί μαθητές παρέβαιναν τους κανόνες και εκδήλωναν παραβατική συμπεριφορά. Πολλοί μαθητές όμως που φοίτησαν στο γυμνάσιο της Καλαμάτας, διακρίθηκαν στον επαγγελματικό τομέα που ακολούθησαν και κατάφεραν να γίνουν αξιόλογοι επαγγελματίες και επιστήμονες. Ξεχωρίζουμε τις προσωπικότητες του Νικολάου Πολίτη (εικ 11), που μπορεί να χαρακτηριστεί ως ο πατέρας του λαογραφίας, του ποιητή Κωνσταντίνου Καρυωτάκη, του Παναγιώτη Στρούμπου που έγινε Μητροπολίτης, του πρύτανη της Ανωτάτης Γεωπονικής Σχολής και υπουργού Γεωργίας Παναγιώτη Κουτσομητόπουλου, της ποιήτριας Μαρίας Πολυδούρη(εικ. 12)

¹³⁸ Ι.Δ. Σόλαρης, *ό. π.*, σ. 280.

¹³⁹ Δ. Αντωνίου *Η εκπαίδευση κατά την ελληνική επανάσταση 1821-1827 τεκμηριωμένα κείμενα*, τόμος β, Αθήνα 2002, σ. 57.

¹⁴⁰ Ι.Δ. Σόλαρης, *ό. π.*, σ. 283.

και άλλων πολύ ξεχωριστών προσωπικοτήτων. Όσον αφορά τους καθηγητές του γυμνασίου ήταν όλοι τους αξιόλογοι και διακρίνονταν για την ανώτατη μόρφωση τους.¹⁴¹

Το 1871 ιδρύθηκε στην Καλαμάτα η Σχολή Απόρων Παιδών Καλαμάτας, που ήταν παράρτημα του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός με έδρα την Αθήνα. Το 1875 στη Σχολή φοιτούσαν 30 μαθητές και το 1899 οι μαθητές της έφτασαν στους 58. Η Σχολή, προκειμένου να ενισχυθεί οικονομικά, οργάνωνε ερασιτεχνικές θεατρικές παραστάσεις στις οποίες συμμετείχαν νέοι της πόλης και παρουσιάζονταν στην οικία Κατσαούνη. Από το 1893 μέχρι το 1899 η Σχολή λειτουργούσε τις βραδινές ώρες στο ιδιωτικό εκπαιδευτήριο του Θεόδωρου Χριστοπούλου και στεγαζόταν στο Παρθεναγωγείο της Καρώνη. Η Σχολή σταμάτησε να λειτουργεί για πέντε χρόνια από το 1900 μέχρι το 1905 και όταν επαναλειτούργησε, συγχωνεύτηκε με τη Λαϊκή Σχολή και δημιουργήθηκε η Λαϊκή και Απόρων Παιδών Σχολή Νικολάου και Ρεγγίνας Πανταζοπούλου, που είχε ως σκοπό τη μόρφωση των εργατικών και λαϊκών τάξεων της πόλης. Στην εκπαίδευση και στη μόρφωση των κοριτσιών μεγάλο ρόλο διαδραμάτισε η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, που συστάθηκε το 1836.¹⁴²

Η Αστική Σχολή Θηλέων Καλαμών ή το Αρσάκειο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας της Καλαμάτας έδιναν τη δυνατότητα να αποκτήσουν μόρφωση και εκπαιδευτική κατάρτιση τα κορίτσια της Μεσσηνίας. Βέβαια αξίζει να σημειωθεί πως η ανάπτυξη της Εμπορικής Σχολής Καλαμάτας (1919) βοήθησε στην επαγγελματική εκπαίδευση και συμπίπτει με την κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη της πόλης.¹⁴³

¹⁴¹ Ι.Δ. Σόλαρης, *ό. π.*, σ. 284.

¹⁴² Α. Μηλίτση, Χ. Θεοφιλοπούλου, (2003), *Το Αρσάκειο Καλαμάτας 1914-1923* Καλαμάτα 2003, .σ. 30.

¹⁴³ Π. Γκέγκλες, *Ιστορία της εμπορικής σχολής Καλαμάτας*, Καλαμάτα 2013, σ. 46.

Θ' Κεφάλαιο

Η εξέλιξη της Καλαμάτας μέσα από την αρχιτεκτονική και τα μνημεία της

Η οικιστική ανάπτυξη γύρω από το κάστρο της Καλαμάτας έχει καταφέρει να διατηρήσει πολλά δομικά χαρακτηριστικά μιας μεσαιωνικής πόλης. Μετά τον τουρκικό ζυγό, η πόλη άρχισε να επεκτείνεται, με επίκεντρο την Πλατεία των Αγίων Αποστόλων. Έτσι, γύρω από το ιστορικό κέντρο δημιουργήθηκαν μικροί δρόμοι και ένα μεγάλο πλάτωμα, που αποτελούσε τον χώρο συγκέντρωσης των πολιτών που βρισκόταν μπροστά από την εκκλησία. Κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα πραγματοποιούνται αλλαγές στον ελληνικό χώρο και δημιουργούνται συνεχώς λιμάνια, τα οποία αποτελούν και αστικά κέντρα. Για τον λόγο αυτό η γρήγορη εκβιομηχάνιση και η αύξηση του πληθυσμού οδήγησαν στην εκπόνηση δύο πολεοδομικών σχεδίων. Το πρώτο εκπονήθηκε το 1867 για το κέντρο της πόλης και το δεύτερο, του 1868, αφορούσε το πολεοδομικό σχέδιο της παραλίας.¹⁴⁴

Με βάση το σχέδιο του 1867 (εικ. 13) η Καλαμάτα οριοθετήθηκε μεταξύ του κάστρου και της σημερινής οδού Πολυχάρους στον άξονα βορρά νότου και μεταξύ του ποταμού Νέδοντα και της σημερινής οδού Παλαιολόγου στον άξονα ανατολής-δύσης. Το 1905 πραγματοποιήθηκε η ενοποίηση του κέντρου της πόλης με την παραλία και σύμφωνα με το σχέδιο του εικοστού αιώνα τα φυσικά όρια της πόλεως είναι το κάστρο προς τον βορρά, ο ποταμός Νέδοντας προς την ανατολή, το λιμάνι στον νότο και η περιοχή Ακρίτας στα δυτικά. Συνεπώς, στις αρχές του 20ου αιώνα, η πόλη είχε διαμορφωθεί σε πέντε τμήματα από τους τρεις παράλληλους δρόμους, την Αριστομένους, την Φαρών, την Ακρίτα και τον ποταμό Νέδοντα.¹⁴⁵

Επιπλέον, το σχέδιο του 1905 (εικ. 14) όριζε την πολεοδομική ανάπτυξη της Καλαμάτας βάσει του σχήματος της μαργαρίτας. Με άλλα λόγια υπήρχε το κέντρο της πόλης και γύρω από αυτό γειτονιές, όπου πραγματοποιούνταν οι δραστηριότητες και οι συνθήξεις των κατοίκων. Ακόμα, κάτω από νεοαναγεννησιακή επίδραση, οι δρόμοι μετασχηματίστηκαν σε άξονες προοπτικής, καθώς οι δρόμοι ήταν πλατείες

¹⁴⁴ Ι. Σπηλιοπούλου, *Η πολεοδομική και αρχιτεκτονική εξέλιξη της Καλαμάτας από τα προεπαναστατικά χρόνια έως την περίοδο του μεσοπολέμου. Η τύχη της πόλης μετά τους σεισμούς* στο: Γ. Ξανθάκη-Καραμάνου (εκδοτική εποπτεία), Α. Δουλαβέρας - Ι. Σπηλιοπούλου (επιστημονική επιμέλεια), *Μεσσηνία: Συμβολές στην ιστορία και στον πολιτισμό της*, Αθήνα 2012, σ. 659.

¹⁴⁵ Ι. Σπηλιοπούλου, *ό. π.*, σ. 659.

και εστίαζαν σε σημεία ενδιαφέροντος, όπως η οδός Υπαπαντής και η οδός σιδηροδρομικού σταθμού.¹⁴⁶

Γενικότερα παρατηρείται ότι η Καλαμάτα τον 20ο αιώνα ακολούθησε τον παραδοσιακό τύπο της νεότερης πόλης, που κυριαρχούσε εκείνο το διάστημα στις δυτικές χώρες. Ακόμα, αξίζει να σημειωθεί ότι στα πρώτα νεοκλασικά κτίρια είναι ακόμη εμφανή τα μορφολογικά στοιχεία της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής, η οποία είχε απλή διαμόρφωση των όψεων, ασυμμετρία στην κάτοψη, καμαρωτές εξώθυρες και τοξωτά ανοίγματα στο ισόγειο. Όλα αυτά βρίσκονταν σε συνδυασμό με μία κλασικιστική όψη, που έφερε υποτυπώδες επιστύλιο γείσο και μεγάλα παράθυρα σε τετράπλευρο ή ορθογώνιο σχήμα, που εξακολούθησαν να φέρουν ανακουφιστικό τόξο που επιβίωσε από την παραδοσιακή αρχιτεκτονική.¹⁴⁷

Τα νεοκλασικά κτίρια στην πόλη αντιπροσωπεύουν το μεγαλύτερο αριθμό των κτιρίων που οικοδομήθηκαν μεταξύ των ετών 1880 - 1920 και τα περισσότερα από αυτά εντοπίζονται σε περιοχές που δημιουργήθηκαν την ίδια περίοδο. Ακόμα, η κυριαρχία των κλασικών στοιχείων παραπέμπει στην επικράτηση του νεοκλασικισμού, ο οποίος παγιώθηκε μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους στα μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας.¹⁴⁸ Επιπλέον, οι όροφοι διαχωρίζονται με οριζόντια ταινία και κοσμούνται στις γωνίες με παραστάδες, που φέρουν απλά ή κορινθιακά επίκρανα. Τα ανοίγματα είναι ρυθμολογημένα και πλαισιώνονται από κυμάτια ή από παραστάδες, επιστύλιο, προεξέχον γείσο και πόδια. Οι εξώστες που βρίσκονται σε κεντρική θέση, είναι τοποθετημένοι πάνω σε σιδερένια ή μαρμάρινα υποστηρίγματα και έχουν ανάγλυφη διακόσμηση. Επίσης, το χρώμα της εξωτερικής εμφάνισης των κτιρίων είναι συνήθως η ώχρα, ενώ των ισογείων οικοδομημάτων το κόκκινο ή το μπλε. Τα ύστερα κλασικιστικά κτίρια χρονολογούνται μετά το 1910 και χαρακτηρίζονται από το μεγάλο ύψος τους και το μεγάλο μέγεθος των ανοιγμάτων με πλαισίωση σε πλήρη ρυθμό. Μάλιστα αυτά τα κτίρια εμφανίζουν για πρώτη φορά τη χρήση οπλισμένου σκυροδέματος στο δάπεδο και στα μπαλκόνια και κάποιες φορές και στην πλαισίωση των κλασικιστικών παραθύρων, που έχουν σκελετό από μπετόν.¹⁴⁹ Ακόμα, στα κτίρια που χαρακτηρίζονται ως εκλεκτικιστικά και οικοδομήθηκαν κατά την εικοσαετία 1900 -1920 διακρίνεται η γαλλική και ιταλική επίδραση, εφόσον αποτελούνται από διάφορο ενιαίο όγκο, που στην όψη έχει

¹⁴⁶ Ι. Σηλιοπούλου, ό. π, σ. 665.

¹⁴⁷ Ι. Σηλιοπούλου, ό. π, σ. 665.

¹⁴⁸ Μ. Μπίρης, *Αθηναϊκή αρχιτεκτονική. 1875-1925*, Αθήνα 2003, σ. 55.

¹⁴⁹ Ι. Σηλιοπούλου, ό. π, σ. 671.

αετωματική επίστεψη. Αξίζει να σημειωθεί η χρήση κεραμοπλαστικών διακοσμητικών στοιχείων, όπως ήταν τα κολωνάκια, οι κρατήρες, τα ακρωτήρια, οι σφίγγες και τα αγάλματα. Την περίοδο του 1900, στην περιοχή της παραλίας κτίστηκαν εκλεκτικιστικά κτίρια με γοθτικές και αραβικές επιδράσεις, αλλά και στο ενδιάμεσο τμήμα μεταξύ της παλιάς πόλης και του λιμανιού. Εκεί οι κατοικίες ήταν εξοχικές με κήπο και παρατηρείται μία ρομαντική διάθεση από τους αρχιτέκτονες με σκοπό την κοινωνική προβολή των κατοίκων.¹⁵⁰

Τα κτίρια που είχαν γοθική επίδραση, διαθέτουν οξυκόρυφη στέγη, γείσο με ξύλινο δαντελωτά διακοσμητικά οξυκόρυφα παράθυρα και έντονα χρώματα. Κτίρια που είχαν αραβικές επιδράσεις δεν διασώθηκαν και σε αυτά ήταν χαρακτηριστικές οι επιπεδόγλυφες διακοσμήσεις με μοτίβα στα υπέρθυρα των ανοιγμάτων και στα κιονόκρανα, όπως και τα αραβίζοντα φουρούσια. Όσον αφορά τις νεόδμητες περιοχές, εκεί βρίσκονται διάσπαρτα και εκλεκτικιστικά κτίρια με στοιχεία *rustique*, τα οποία χαρακτηρίζονται από τη χρήση λιθοδομή στα υπέρθυρα και στις παραστάδες.¹⁵¹ Η μορφολογία των κτιρίων του μεσοπολέμου χαρακτηρίζεται από τη χρήση του νέου υλικού του οπλισμένου σκυροδέματος, που σε πολλές περιπτώσεις συνδυαζόταν με παλαιότερα μορφολογικά στοιχεία με το νέο κεντρικό μοτίβο των δύο παραθύρων, που πλαισίωναν ένα φαρδύτερο. Η πόλη της Καλαμάτας στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ου αιώνα επέλεξε μοτίβα επηρεασμένα από τον Αθηναϊκό Κλασικισμό με αποτέλεσμα την έντονη παρουσία πήλινων μορφοπλαστικών στοιχείων, όπως τα ακροκέραμα. Ακολουθούν αντιπροσωπευτικά κτίρια ανά αρχιτεκτονικό τύπο:¹⁵²

α. Προκλασικιστικά οικοδομήματα ή κλασικιστικά κτίρια

Το «Μπενάκειο» (εικ. 15), επί των οδών Παπάζογλου 6 και Μπενάκη, κοντά στην Πλατεία των Αγίων Αποστόλων, ανοικοδομήθηκε μετά το 1821 και λειτούργησε ως Αρχαιολογικό Μουσείο.

Το κτίριο «Κρασσακόπουλου», επί των οδών Περωτού και Μαντίκλου 17, κοντά στον Άγιο Νικόλαο του Φλαρίου, κτίστηκε γύρω στα 1875.

¹⁵⁰ Ι. Σηλιοπούλου, ό. π, σ. 672.

¹⁵¹ Ι. Σηλιοπούλου, ό. π, σ. 681- 682.

¹⁵² Ι. Σηλιοπούλου, ό. π, σ. 711.

Το κτίριο «Φιτσάλου - Κλείδωνα», επί της οδού Παπάζογλου 5, στην Παλαιά Αγορά, κτίστηκε μεταξύ των ετών 1850 και 1880.

Το κτίριο «Λαλέα», επί των οδών Περωτού, Γρηγορίου και Μορέως, κοντά στον Άγιο Νικόλαο του Φλαρίου, κτίστηκε γύρω στα 1875

Το τέως «Γυμνάσιο Παραλίας, ή πρώην έπαυλη Ν. Νικολόπουλου, επί των οδών Ναυαρίνου 12 και Ρήγα Φεραίου.

Το κτίριο «Τσίγκου» επί της οδού Αριστοδήμου 22 και Αγίου Νικολάου, που κτίστηκε το 1890.¹⁵³

Το κτίριο «Χανδρινού Δασκαρόλη», επί των οδών Παπατσώνη 4 και Μαντίκλου, κοντά στον Άγιο Νικόλαο, που κτίστηκε περί το 1890.

β. Κλασικιστικά κτήρια:

Το κτίριο «Κατσουλέα», επί της οδού Κουμουνδουράκη 13, στη Φραγκόλιμνα, κτισμένο μεταξύ 1880 και 1900.

Το κτίριο «Πλεμματιά-Βογόπουλου», επί της οδού Σταδίου 64.¹⁵⁴

γ. Υστεροκλασικιστικά κτήρια:

Το Ξενοδοχείο «Αχίλλειον», επί των οδών Πολυβίου, Αριστομένους 3 και Καπετάν Κρόμπα, κτίστηκε γύρω στα 1900.

Το Ξενοδοχείο «Βασιλικόν», επί των οδών Αριστομένους 5, Πολυβίου και Σφακτηρίας, κτίστηκε γύρω στα 1900.

Το κτιριακό συγκρότημα «Λόχου» και το κτίριο «Διοικητηρίου» του Παλαιού Στρατοπέδου του 9ου Συντάγματος Πεζικού, κατασκευάστηκαν το 1909 και σήμερα στεγάζουν τη Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών και Πολιτισμικών Σπουδών του Πελοποννήσου Πανεπιστημίου.

¹⁵³ Ι. Σπηλιοπούλου, ό. π., σ. 682.

¹⁵⁴ Ι. Σπηλιοπούλου, «Περιδιαβάζοντας τον ιστορικό πυρήνα της Καλαμάτας: νέες προσεγγίσεις ως προς την ανάδειξη και διαχείριση της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς ενός σύγχρονου αστικού κέντρου με τη σύμπραξη της τοπικής κοινωνίας», στο: *Προστασία Παραδοσιακών Οικισμών και Σύγχρονος Αρχιτεκτονικός Σχεδιασμός, Πρακτικά Ημερίδας, Καλαμάτα, 11 Οκτωβρίου 2014*. Ελληνική Εταιρεία Περιβάλλοντος και Πολιτισμού - ΥΠ.ΠΟ.Α. 26^η Ε.Β.Α. – Δήμος Καλαμάτας – ΤΕΕ, Δημοτικό Πνευματικό Κέντρο Καλαμάτας, σ. 6.

Η οικία των «Εφεσίων» επί των οδών Μαυρομιχαλαίων 4 και Γρηγορίου Επισκόπου, κοντά στην Πλατεία Μαυρομιχάλη, έργο Ιταλού αρχιτέκτονα, κτισμένο κατά την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα.

Η οικία «Τσίλλερ» (πρώην Οίκος Εφεσίου), επί των οδών Ναυαρίνου, Βύρωνος και Σανταρόζα, που σύμφωνα με πινακίδα ανηρτημένη στο εξωτερικό του κτιρίου, ανοικοδομήθηκε το 1899 βάσει σχεδίων του Ερνέστου Τσίλλερ.¹⁵⁵

Κτίρια που φανερώνουν την επίδραση του Τσίλλερ:

Το Δημοτικό Ωδείο Καλαμάτας, στην Πλατεία Υπαπαντής.

Το κτίριο «Κοτταρόπουλου», επί των οδών Φαρών και Μεθώνης, που κτίστηκε γύρω στα 1900

Το «Πανταζοπούλειο» Πολιτισμικό Μέγαρο, που σήμερα στεγάζει την Πανταζοπούλειο Λαϊκή Σχολή. Στον 5ο όροφο βρίσκεται η Λαϊκή Βιβλιοθήκη Καλαμάτας, μία από τις μεγαλύτερες βιβλιοθήκες της ελληνικής περιφέρειας, ενώ στον 4ο όροφο στεγάζεται η Πινακοθήκη Σύγχρονης Ελληνικής Τέχνης.¹⁵⁶

δ. Εκλεκτικιστικά κτήρια:

Το Παλαιό «Δημαρχείο» ή πρώην οικία Π. Ψάλτη, με έντονες βορειοϊταλικές επιδράσεις, κτισμένο περί τα τέλη του 19ου αιώνα από έναν ομογενή έμπορο της Βιέννης.

Το «Ζουμπούλειο» (Μέγαρο Ζουμπούλη) επί των οδών Παν. Καίσαρη και Αναγνωσταρά, κτισμένο γύρω στα 1905.

Το κτίριο «Κυβέλου, επί των οδών Φαρών και Κρήτης.

Το κτίριο του ΟΣΕ, κτισμένο το 1901, έργο Γάλλων μηχανικών.

Το κτίριο «Αναγνωστόπουλου», επί των οδών Φαρών 227 και Ασίνης, που κτίστηκε γύρω στα 1900.

Το κτιριακό συγκρότημα Λιμεναρχείου και Τελωνείου, οικοδομημένο μεταξύ των ετών 1905 και 1930.¹⁵⁷

Το Μπενάκειο, πρώην Αρχαιολογικό Μουσείο Μεσσηνίας, βρίσκεται στο κέντρο του ιστορικού κέντρου, στην οδό Μπενάκη και Παπάζογλου. Το όνομα του κτιρίου οφείλεται στον Αντώνιο Μπενάκη, τον ιδρυτή του ομώνυμου αθηναϊκού

¹⁵⁵ Ι. Σπηλιοπούλου, ό. π, σ. 694-701.

¹⁵⁶ Ι. Σπηλιοπούλου, ό. π, σ. 704-706.

¹⁵⁷ Ι. Σπηλιοπούλου, ό. π., σ. 709.

μουσείου, και ύστερα από δική του επιθυμία και πρωτοβουλία οι κληρονόμοι του δώρισαν το 1962 την οικία που είχε κτιστεί στα χρόνια της Επανάστασης και είχε συνδεθεί με σημαντικά ιστορικά γεγονότα της εποχής στην Αρχαιολογική Υπηρεσία. Πρόκειται για το δεύτερο αρχοντικό που έκτισε ο Παναγιώτης Μπενάκης κοντά στην Πλατεία των Αγίων Αποστόλων με σκοπό την αντικατάσταση του καταστραμμένου πύργου της οικογένειας το 1770 από τους Οθωμανούς. Το Μπενάκειο στέγαζε για μεγάλο διάστημα το Αρχαιολογικό Μουσείο της πόλης, μέχρι τον Ιούνιο του 2009 που έγιναν τα εγκαίνια του Νέου Αρχαιολογικού Μουσείου Μεσσηνίας.

Στη θέση του Κάστρου της Καλαμάτας υπάρχουν ίχνη αρχαίων κατασκευών της όψιμης περιόδου, που πιθανότατα να ανήκουν σε κάποια οχύρωση. Στη συνέχεια κτίστηκε και κάστρο βυζαντινό. Ο Antoine Bon, βασιζόμενος σε στίχο του «Χρονικού του Μορέως» («στην Καλομάταν ήλθαν, το κάστρον ηύραν αχαμνόν, ως μοναστήριν το είχαν»), πιστεύει ότι στις αρχές του ΙΓ΄ αιώνα το κάστρο της Καλαμάτας είχε μετατραπεί σε μοναστήρι. Κάστρο ή οχυρωμένο μοναστήρι, φαίνεται ότι προέβαλε κάποια άμυνα στους Φράγκους του Σιαμπλίτη («από σπαθίου το επήραν»). Όταν το κάστρο περιήλθε στον Γοδεφρείδο Βιλλαρδουίνο, ξανακτίστηκε ή επισκευάστηκε. Ένα μέρος του φράγκικου κάστρου κατεδαφίστηκε από τους Βενετούς γύρω στα 1685 και ξανακτίστηκε ισχυρότερο. Δεν το κράτησαν όμως για πολύ, παρά μόνον μέχρι το 1715.¹⁵⁸ Η ιστορία του σχεδόν γνωστή με αρκετές όμως αντικρουόμενες και αντιφατικές πληροφορίες, έχει ρομαντικές πτυχές, που ενέπνευσαν τον Άγγελο Τερζάκη για μέρος του πασίγνωστου μυθιστορημάτος του «Η Πριγκιπέσσα Ιζαμπώ».¹⁵⁹

Αξίζει να σημειωθεί ότι τα τείχη του κάστρου που είχε μετατραπεί σε μοναστήρι, ήταν αδύναμα και ότι η οχυρωμένη πόλη της φραγκοκρατούμενης Μεσσηνίας κατείχε μία πάρα πολύ σημαντική θέση, καθώς μπορούσε να ελέγχει από τη μία πλευρά το ένα άκρο του περάσματος της Λαγκάδας προς τον Μυστρά και από την άλλη πλευρά επόπτευε από κάποια απόσταση την ακτογραμμή. Το κάστρο της Καλαμάτας είχε διαμορφωθεί με βάση το οχυρωματικό και οικιστικό μοντέλο που έφεραν τότε μαζί τους οι σταυροφόροι και έπαιξε πολύ σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της οχυρωματικής αρχιτεκτονικής της Σταυροφορικής Ανατολικής. Μάλιστα ο δυνάστης είχε την έδρα του στον ακρόπυργο του κάστρου (*donjon*), ο

¹⁵⁸ Φ. Ροχόντζη, *Γουλιέλμος Βελλαρδουίνος ο Καλαμάτας πρίγκιπας του Μορέως, ο ηγεμόνας, ο άνθρωπος, η εποχή του*, Αθήνα 1991, σ. 44.

¹⁵⁹ Γ. Δημητροκάλλης, «Βυζαντινά μνημεία» στην *Καθημερινή*, αρ. φ. 18.9.2001, σ. 6.

οποίος λειτουργούσε και ως πύργος-καταφύγιο για τον πληθυσμό σε καταστάσεις έκτακτης ανάγκης. Σε τέτοιες περιστάσεις οι οικείοι του διέμεναν στο μικρότερο οχυρό και ο υπόλοιπος πληθυσμός βρισκόταν στον κατώτερο ευρύτερο περίβολο. Είναι μάλιστα πιθανόν να εκδιώχτηκε το χριστιανικό στοιχείο από το εσωτερικό του κάστρου κατά την περίοδο της Α' Τουρκοκρατίας και να αντικαταστάθηκε από Μωαμεθανούς, σύμφωνα με τη συνήθη πρακτική της Οθωμανικής διοίκησης στα Βαλκάνια. Επιπλέον, κατά την περίοδο της Β' Ενετοκρατίας ανοικοδομήθηκε η πύλη του κάτω περιβόλου του κάστρου και στη συνέχεια διακοσμήθηκε με τον θυρέο της Βενετίας. Γενικότερα, υπάρχει η διαπίστωση ότι το κάστρο της Καλαμάτας εντάσσεται στις οχυρώσεις που λειτούργησαν μόνο σε μία χρονική περίοδο, αυτή της Φραγκοκρατίας και ότι στην ουσία εξαρτιόταν άμεσα από τον πολιτικό παράγοντα, δηλαδή από την φεουδαρχική εξουσία.¹⁶⁰

Το μνημείο έχει την τυπική μορφή ενός φράγκικου κάστρου, στο πιο απόκρημνο σημείο του οποίου, στην κορυφή του λόφου, υψώνεται ένας ακρόπυργος με θολοσκέπαστη δεξαμενή νερού, όπου έχουν εντοπιστεί και κατάλοιπα ναού. Πιο συγκεκριμένα, ένας εσωτερικός οχυρωματικός περίβολος περιβάλλει την κορυφή του λόφου, ενώ ένας δεύτερος ευρύτερος περίβολος προστατεύει μια μεγαλύτερη περιοχή στην πιο προσιτή και ευάλωτη ανατολική πλευρά. Επιπλέον τα τείχη παρατηρείται ότι είναι κατακόρυφα και ακολουθούν τη φυσική διαμόρφωση του εδάφους, αλλά δυστυχώς δεν σώζονται οι επάλξεις τους. Μετατροπές στο κάστρο έγιναν και από τους Ενετούς που κατέλαβαν την πόλη από το 1685 μέχρι το 1715 (Β' Ενετοκρατία). Στη φάση αυτή ανάγεται η ανακατασκευή της πύλης της ανατολικής πλευράς. Πάνω από τη θύρα εισόδου βρίσκεται εντοιχισμένο το ανάγλυφο του Λέοντα του Αγίου Μάρκου, μαρτυρία για τις επεμβάσεις των Ενετών. Στα 1825, το κάστρο υπέστη μεγάλες καταστροφές από τον στρατό του Ιμπραήμ. Η διαμόρφωσή του σε ασύλλιο συνδέεται με τον πεζογράφο Ζαχαρία Παπαντωνίου, που διετέλεσε νομάρχης Μεσσηνίας στις αρχές του 20ου αιώνα. Ο χώρος του κάστρου χρησίμευσε για τη στρατοπέδευση ιταλικών δυνάμεων στον Β' Παγκόσμιο πόλεμο. Οι Ιταλοί εγκατέστησαν αντιαεροπορικά πυροβόλα και κατασκεύασαν κάποιες οχυρώσεις.¹⁶¹

¹⁶⁰ Κοντογιάννης Ν., «Οι οχυρώσεις της Μεσσηνίας: Από το βυζάντιο στο νεώτερο Ελληνικό Κράτος», στο: Γ. Ξανθάκη-Καραμάνου (εκδοτική εποπτεία), Α.Ν Δουλαβέρα - Ι.Κ. Σπηλιοπούλου (επιστημονική επιμέλεια), *Μεσσηνία: Συμβολές στην ιστορία και στον πολιτισμό της*, Αθήνα 2012, σ. 313-320.

¹⁶¹ Γ. Δημητροκάλλης, αρ. φ. 18.9.2001, σ. 6.

Επίλογος

Μετά από ανασκόπηση της συνολικής εργασίας, καταλήγουμε σε κάποια σημαντικά συμπεράσματα για την κοινωνική, την πολιτιστική, την πολιτική και την οικονομική εξέλιξη της πόλης της Καλαμάτας από τα μέσα του 19ου έως τις αρχές του 20ου αιώνα. Η πολεοδομική εξέλιξη της πόλεως βοήθησε σημαντικά στην κατασκευή μεγάλων εγχειοβελτιωτικών έργων, ενώ οι πλατείες και οι δρόμοι της συνεισέφεραν στην λειτουργική και αισθητική της διαμόρφωση. Τα μεγάλα και τα μικρά έργα υποδομής συνετέλεσαν στη δημιουργία μιας σύγχρονης πόλης και στην μετατροπή της σε σύγχρονο αστικό κέντρο όλης της Μεσσηνίας. Βέβαια η πόλη πολλές φορές υπέστη σοβαρά πλήγματα από φυσικά φαινόμενα και κυρίως από σεισμούς που την οδηγούσαν σε οπισθοδρόμηση όσον αφορά την εξέλιξη και την ανάπτυξή της, αλλά στη συνέχεια μετά από υπομονή και επιμονή, κατάφερε να αναδομηθεί και να συνεχίσει την περαιτέρω εξελικτική της πορεία.

Μεγάλη ανάπτυξη γνώρισε η Καλαμάτα, όταν αναγνωρίστηκε ως η πρωτεύουσα της Μεσσηνίας το 1835 και γι' αυτό τον λόγο ακολούθησε στη συνέχεια η οικονομική της άνοδος, στην αρχή βέβαια με αργούς ρυθμούς, αλλά αποτελώντας στη συνέχεια το κέντρο της νότιας και κεντρικής Πελοποννήσου, λόγω του εξαγωγικού της εμπορίου. Στην ουσία, η δημιουργία και η κατασκευή του λιμανιού βοήθησε στην ραγδαία ανάπτυξη της οικονομικής της εξέλιξης, καθώς μπόρεσε να αναπτυχθεί το εμπόριο της πόλης εξαιτίας αυτού, στο οποίο στηριζόταν όλη η παραγωγή της Μεσσηνίας, εφόσον εξαγόταν τεράστιες ποσότητες αγροτικών προϊόντων.

Ο πρωτογενής τομέας της γεωργικής κυρίως παραγωγής συνέβαλε στην ανάπτυξη του δευτερογενούς τομέα της βιοτεχνίας και της βιομηχανίας. Η βυρσοδεψία και η μεταξουργία έκαναν την πόλη γνωστή και χάρη σε αυτά γνώρισε μεγάλη ακμή, ενώ ταυτόχρονα εξελίχθηκε σε ένα από τα σημαντικότερα πέντε πρώτα βιομηχανικά κέντρα της χώρας. Στην ουσία ο πλούτος της μεσσηνιακής παραγωγής, τόσο του δευτερογενούς όσο και του πρωτογενούς τομέα, αποτέλεσε βασικό παράγοντα για την ανάπτυξη του εμπορίου της πόλης. Παράλληλα η ίδρυση αξιολογών και ισχυρών εμπορικών εταιρειών και τραπεζών στην πόλη ώθησαν την οικονομία σε περίοδο ανάπτυξης και οι διεθνείς βραβεύσεις που λάμβαναν τα προϊόντα της πόλης αποδεικνύουν την ποιοτική αναβάθμιση των καλαματιανών προϊόντων.

Οι δήμαρχοι της Καλαμάτας ήταν στρατιωτικοί-πολιτευτές, αλλά με τον νόμο του 1864 δημιουργήθηκαν οι κοινότητες και έτσι η διοίκησή τους ανατέθηκε στους δημογέροντες. Το 1851 η Μεσσηνία αποτελούσε πεδίο πολιτικών συγκρούσεων και αντιπαραθέσεων, αφού μέχρι και τη δεκαετία του 1880 ο τύπος συνεχώς ανέφερε την άσχημη κοινωνικοπολιτική κατάσταση που επικρατούσε στην Καλαμάτα και το πλήθος των παραβατικών και των εγκληματικών ενεργειών που συνέβαιναν. Η βελτίωση των κοινωνικών προβλημάτων στην πόλη ξεκίνησε όταν η Καλαμάτα αναδείχτηκε σε κύριο αστικό κέντρο και συγκέντρωσε μεγάλο αριθμό πληθυσμού με αποτέλεσμα να προωθηθούν τα επαγγέλματα και η εκπαιδευτική κατάρτιση των πολιτών και κατά συνέπεια η πνευματική καλλιέργεια.

Ιδιαίτερα ωφέλιμη αποδείχθηκε και η ιδιωτική εκπαίδευση στην Καλαμάτα, που συμπίπτει με την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη της πόλης. Ξεκίνησε τη δεκαετία του 1870, αλλάζοντας τη φυσιογνωμία του εκπαιδευτικού συστήματος και η μόρφωση των κοριτσιών στη Μεσσηνία στηρίχτηκε κυρίως στην ιδιωτική εκπαίδευση όσον αφορά τη στοιχειώδη εκπαίδευση, αλλά αποκλειστικά για τη μέση εκπαίδευση. Η ιδιωτική εκπαίδευση είχε αριστοκρατικό χαρακτήρα και φοιτούσαν κυρίως παιδιά που προέρχονταν από εύπορες και ευκατάστατες οικογένειες, καθώς τα δίδακτρα ήταν υψηλά και δεν μπορούσαν να υποστηριχθούν από φτωχές οικογένειες. Αξίζει να σημειωθεί ότι η εκπαίδευση στην Καλαμάτα είχε σημαντικά αποτελέσματα και όλοι οι δάσκαλοι ήταν εξέχουσες προσωπικότητες και επιστήμονες, που προσπαθούσαν να παράσχουν την καλύτερη και δυνατή γνώση στους μαθητές τους.

Σημαντική κρίνεται και η πολιτιστική κίνηση της πόλης με την ανάπτυξη του θεάτρου και της μουσικής σε μία περίοδο που οι κάτοικοι της Καλαμάτας την είχαν πάρα πολύ μεγάλη ανάγκη, καθώς συνεχώς υπήρχε πίεση στην καθημερινότητα των πολιτών λόγω των πολύωρων εργασιών, αλλά και λόγω των δυσάρεστων γεγονότων, που συνέβαιναν λόγω της εγκληματικότητας.

Βέβαια, παρά τη μεγάλη εξάπλωση της ευρωπαϊκής μουσικής, οι κάτοικοι της Καλαμάτας έμειναν πιστοί στην παραδοσιακή τους μουσική, χωρίς όμως να αποκλείουν και τα ακούσματα δυτικής προελεύσεως. Η Καλαμάτα ανέδειξε πολλές σημαντικές προσωπικότητες σε πανελλήνιο επίπεδο και γενικότερα διαπιστώνουμε ότι πέρασε από πολύ δύσκολες στιγμές, αλλά έχει να επιδείξει και αρκετές θετικές πλευρές. Στην ουσία ο αυξανόμενος αστικός εκσυγχρονισμός βοήθησε πολύ σε όλους τους τομείς της και αποτελεί θετικό γεγονός για την εποχή η πληθυσμιακή της ανάπτυξη, η εμφάνιση κοινωνικών κατηγοριών με υψηλό εισόδημα και μόρφωση, η

ιδιωτική εκπαίδευση και το ενδιαφέρον της τοπικής κοινωνίας για την παιδεία και η συμμετοχή των κατοίκων στην κοινωνικοπολιτική της ζωή: Όλοι αυτοί οι σημαντικοί παράγοντες που ώθησαν την πόλη στην διαμόρφωση της δικής της πορείας.

Πηγές και Βιβλιογραφία

Α. Πηγές

1. Δημοσιευμένες Πηγές

Οικονομάκης Π., *Το τζαμί και η «σάλπιγξ ελληνική» του 1821, Μεσσηνιακή γερουσία και αλληλοδιδασκτική, οι Αργυρόπουλοι και Αντωνόπουλοι της Καλαμάτας*. Καλαμάτα 1964.

Οικονομάκης Π., *Το πρώτο νοσοκομείο, το πρώτο γυμνάσιο και από τουρκοκρατίας ελληνική σχολή*. Καλαμάτα 1967.

Χρυσοσπάθης Ο., *Ιστορία της παλαιάς Καλαμάτας*. Καλαμάτα 1936.

Παπαχατζής, Ν. *Πανσανίου Ελλάδος Περιήγησι, Μεσσηνιακά-Ηλιακά*. Αθήνα, 1979.

2. Εφημερίδες

Αναγνωστάκη Η., «Η βυζαντινή Καλαμάτα». στην *Καθημερινή*, αρ. φ. 18.9.2001.

Βερράρου Σ.Α., «Εμπόριο και βιομηχανία». στην *Καθημερινή*, αρ. φ. 18.9.2001.

Δημητροκάλλης, «Βυζαντινά μνημεία». στην *Καθημερινή*, αρ. φ. 18.9.2001.

Δρακόπουλου Χ., «Η πόλη των αρχαίων Φαρών». στην *Καθημερινή*, αρ. φ. 18.9.2001.

Δρακόπουλου Χ., «Χρονολόγιο Φαρών - Καλαμάτας». στην *Καθημερινή*, αρ. φ. 18.9.2001.

Ζέρβας Δ., «Ο τύπος». στην *Ελευθεροτυπία-Ιστορικά*, αρ. φ. 6.9.2001.

Κωνσταντινίδη Α.Κ., «Το λιμάνι της Καλαμάτας». στην *Καθημερινή*, αρ. φ. 18.9.2001.

Ρέππα Χ.Κ., «Ο τύπος της Καλαμάτας». στην *Καθημερινή*, αρ. φ. 18.9.2001

Χατζιωάννου Μ.Χ., «Καλαματιανοί έμποροι». στην *Καθημερινή*, αρ. φ. 18.9.2001.

Σκιά-Πανοπούλου Χ., «Κοινωνική και πολιτιστική ταυτότητα». στην *Καθημερινή*, αρ. φ. 18.11.2001.

B. Βιβλιογραφία

Αντωνίου Δ., *Η εκπαίδευση κατά την ελληνική επανάσταση 1821-1827 τεκμηριωμένα κείμενα*. τόμος β, Αθήνα 2002.

Αποστολάκη Γ. Μ., *Η Καλαμάτα και η γένεση του νεοελληνικού κράτους*. Καλαμάτα 2021.

Αρώνη-Τσίχλη Κ., *Το σταφιδικό ζήτημα και οι κοινωνικοί αγώνες*. Αθήνα 1999.

Βαγιακάκος Δ., *Το τοπωνύμιον Καλαμάτα*. Καλαμάτα 1992.

Γκέγκλες Π., *Ιστορία της εμπορικής σχολής Καλαμάτας*. Καλαμάτα 2013.

Δουκάκης Δ., *Μεσσηνιακά και ιδία περί Φαρών και Καλαμάτας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του Καποδιστρίου*. εκ του τυπογραφείου Α. Καλαράκη, Αθήνα 1905.

Ζερβής Ν. Ι., *Η Καλαμάτα το 1805*. Καλαμάτα 1979.

Θέμελης Χρ., *Η ιερά μητρόπολις Μεσσηνίας δια μέσου των αιώνων*. Αθήνα 2003.

Κληρόπουλος Ν., *Καλαμάτα 1600-2000 μ.Χ. Πρόσωπα και γεγονότα*. Καλαμάτα 2005.

Κοντογιάννης Ν., «Οι οχυρώσεις της Μεσσηνίας: Από το βυζάντιο στο νεώτερο Ελληνικό Κράτος». στο: Γ. Ξανθάκη-Καραμάνου (εκδοτική εποπτεία), Α.Ν Δουλαβέρα - Ι.Κ. Σπηλιοπούλου (επιστημονική επιμέλεια), *Μεσσηνία: Συμβολές στην ιστορία και στον πολιτισμό της*, Αθήνα 2012.

Κορρέ-Ζωγράφου Κ., *Τα κεραμικά του ελληνικού χώρου*. Αθήνα 1995.

Κουμάντος Π., *Το εργατικό-συνδικαλιστικό κίνημα Καλαμάτας (1900-1960)*. Καλαμάτα 1997.

Λάσκαρης Ν., *Μεσσηνιακά έργα (1874-2016)*. Αθήνα 2005.

Μηλίτση-Νίκα Α., *Η μέση εκπαίδευση στην Μεσσηνία (1833-1910)*. Καλαμάτα 2004.

Μηλίτση Α., Θεοφιλοπούλου Χ., *Καλαμάτα Οδοιπορικό σε πλατείες και δρόμους της πόλης 1830-1940*. Καλαμάτα 2010.

Μηλίτση-Νίκα Α., *Καλαματιανά προικοσύμφωνα 1891-1900*. Καλαμάτα 2007.

Μηλίτση Α., Θεοφιλοπούλου Χ., *Κυλινδρόμυλου Μεσσηνίας «Ευαγγελίστρια» Α.Ε.*. Καλαμάτα 2002.

Μηλίτση –Νίκα Α., *Τα εν Καλάμαις καπνοπωλεία και καπνεργοστάσια . 19^{ος} αιώνας – 1972*. Καλαμάτα 2021.

Μηλίτση Α., Θεοφιλοπούλου Χ., *Το Αρσάκειο Καλαμάτας 1914-1923*. Καλαμάτα 2003.

Μπαλαφούτης Κ., *Καλαματιανά παραδοσιακά θέματα 1897-1997*. Καλαμάτα 1998.

Μπίρης Μ., *Αθηναϊκή αρχιτεκτονική. 1875-1925*. Αθήνα 2003.

Μπαφούνης Γ., *Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός του έτους 1861*. Αθήνα 1991.

Μπιτσάνης Ηλ., *Εκκλησιαστικά μνημεία ιστορίας και πολιτισμού στην Καλαμάτα*. Καλαμάτα 2006.

Μπούκα Μ., *Οδηγός, εμπορικός, γεωγραφικός και ιστορικός των πλείστων κυριοτέρων πόλεων της Ελλάδος τους έτους 1875*. Αθήνα 1875.

Μπρεδήμας Θ., *Μεσσήνιοι και Μανιάτες οι πρώτοι μετανάστες στην Αμερική (1767-1913)*. Καλαμάτα 2003.

Πλεμμένος Ι., *Καλλιτεχνικός προοδεύομεν...Η διείσδυση της ευρωπαϊκής μουσικής στην ελληνική επαρχία (1980-1912)*. Καλαμάτα 2004.

Ροχόντζη Φ., *Γουλιέμος Βελλαρδουίνος ο Καλαμάτας πρίγκιπας του Μορέως, ο ηγεμόνας, ο άνθρωπος, η εποχή του*. Αθήνα 1991.

Σπηλιοπούλου Ι., "Η πολεοδομική και αρχιτεκτονική εξέλιξη της Καλαμάτας από τα προεπαναστατικά χρόνια έως την περίοδο του μεσοπολέμου. Η τύχη της πόλης μετά τους σεισμούς". στο: Γ. Ξανθάκη-Καραμάνου (εκδοτική εποπτεία), Α. Δουλαβέρας - Ι. Σπηλιοπούλου (επιστημονική επιμέλεια), *Μεσσηνία: Συμβολές στην ιστορία και στον πολιτισμό της*, Αθήνα 2012.

Σπηλιοπούλου Ι., «Περιδιαβάζοντας τον ιστορικό πυρήνα της Καλαμάτας: νέες προσεγγίσεις ως προς την ανάδειξη και διαχείριση της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς ενός σύγχρονου αστικού κέντρου με τη σύμπραξη της τοπικής κοινωνίας». στο: *Προστασία Παραδοσιακών Οικισμών και Σύγχρονος Αρχιτεκτονικός Σχεδιασμός, Πρακτικά Ημερίδας, Καλαμάτα, 11 Οκτωβρίου 2014*. Ελληνική Εταιρεία Περιβάλλοντος και Πολιτισμού - ΥΠ.ΠΟ.Α. 26^η Ε.Β.Α. – Δήμος Καλαμάτας – ΤΕΕ, Δημοτικό Πνευματικό Κέντρο Καλαμάτας.

Σπηλιοπούλου Ι., Σόλαρης Ι., *Πόλεις – Λιμάνια και θαλάσσιου δρόμοι στην ανατολική Μεσόγειο και τη Μαύρη θάλασσα 18^{ος} – 21^{ος} αιώνας*. Θεσσαλονίκη 2020.

Σπηλιοπούλου Ι., «Η προστασία και αξιοποίηση της πολιτιστικής κληρονομιάς ως μοχλός βιώσιμης ανάπτυξης μίας σύγχρονης περιφερειακής πόλης: Η περίπτωση της Καλαμάτας», στο: Ρ. Μητούλα (επιμ.), *Ελληνικές Περιφερειακές Πόλεις και Βιώσιμη Ανάπτυξη, Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας*. Αθήνα, 17 Δεκεμβρίου 2016, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο. Τμήμα Οικιακής Οικονομίας και Οικολογίας.

Σόλαρης Ι.Δ., *Καλαμάτα (1830-1930) Το μεταβαλλόμενο πρόσωπο μιας επαρχιακής πόλης*. Αθήνα 2021.

Σταματοπούλου Δ. Δ., *Καλαμάτα (2600 π.Χ. – 1836 π.Χ.)*. Καλαμάτα 1989.

Ταβουλαρέα Γ. Π., *Παλιά Καλαμάτα (Ιστορία-Λαογραφία-Αρχαιολογία)*. Καλαμάτα 1985.

Χιουρέας Δ., *Η ζωή στην Καλαμάτα και την περιοχή της (Η ελληνική επαρχία)*. Αθήνα 2001.

Χρήστου Θ., *Τα σύνορα του ελληνικού κράτους και οι διεθνείς συνθήκες, 1830-1947*. Αθήνα 1999.

Χρήστου Θ., *Ιχνηλατώντας τη συμβολή της Καλαμάτας και της μεσσηνιακής ενδοχώρας στο έπος της ανεξαρτησίας*. Καλαμάτα 2021.

Χρυσομάλλης Α., *Ο δρόμος της αυταπάρνησης. Η ιστορία και η δράση της Ι. μονής των Αγίων Κωνσταντίνων και Ελένης Καλογραιών Καλαμάτας*. Καλαμάτα 1992.

Πηγές εικόνων

Εικ. 1 Δ. Σταματοπούλου, *ό. π.*, σ. 19.

Εικ. 2 Α. Μηλίτση-Νίκα, Χ. Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, *ό. π.*, σ. 146.

Εικ. 3 Α. Μηλίτση-Νίκα, Χ. Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, *ό. π.*, σ. 87.

Εικ. 4 Α. Μηλίτση-Νίκα, Χ. Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, *ό. π.*, σ. 143.

Εικ. 5 Α. Μηλίτση-Νίκα, Χ. Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, *ό. π.*, σ. 149.

Εικ. 6 Ι.Δ. Σόλαρης, *ό. π.*, σ. 446.

Εικ. 7 Α. Μηλίτση-Νίκα, Χ. Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, *ό. π.*, σ. 76.

Εικ. 8 Α. Μηλίτση-Νίκα, Χ. Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, *ό. π.*, σ. 53.

Εικ. 9 Ι.Δ. Σόλαρης, *ό. π.*, σ. 465.

Εικ. 10 Ι.Δ. Σόλαρης, *ό. π.*, σ. 465.

Εικ. 11 Ι.Δ. Σόλαρης, *ό. π.*, σ. 470 .

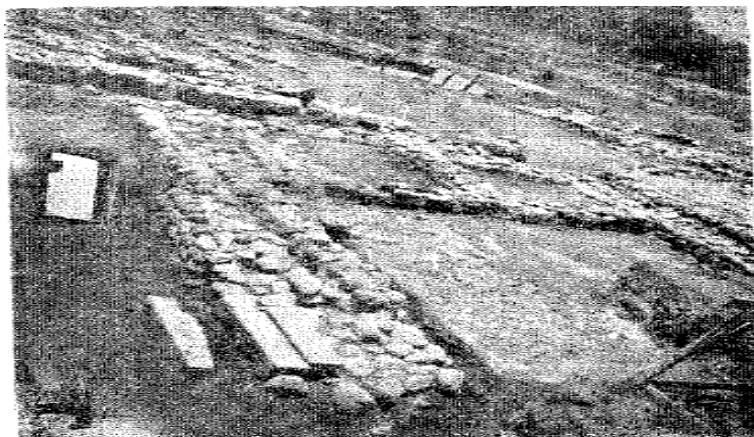
Εικ. 12 Ι.Δ. Σόλαρης, *ό. π.*, σ. 471.

Εικ. 13 Ι.Δ. Σόλαρης, ό, π., σ. 444.

Εικ. 14 Ι.Δ. Σόλαρης, ό, π., σ. 444.

Εικ. 15 Ι. Σπηλιοπούλου, ό. π., σ. 12.

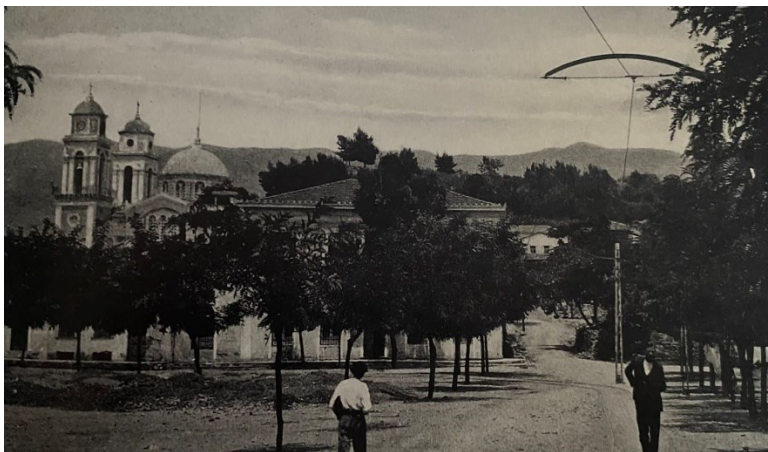
Εικόνες

Εικ. 1 Θεμέλια των ηγεμονικών μεγάρων στα Ακοβίτικα (2500-2300 π.Χ.)

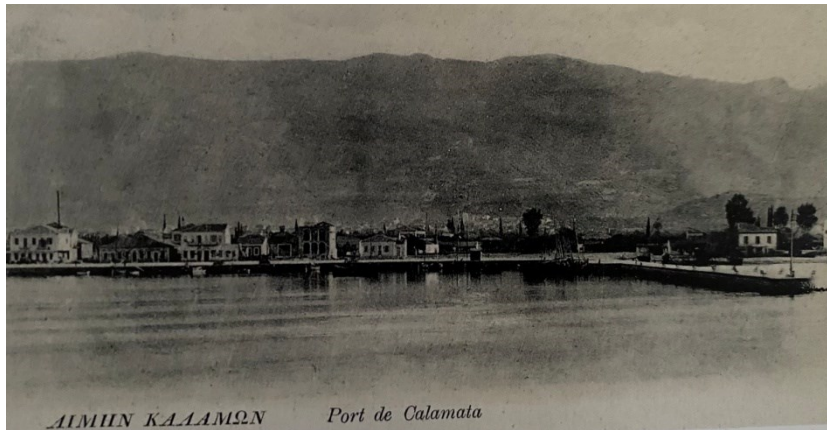
Εικ. 2 Μεταφορά εμπορευμάτων με καϊκια, ιστιοφόρα και κάρα

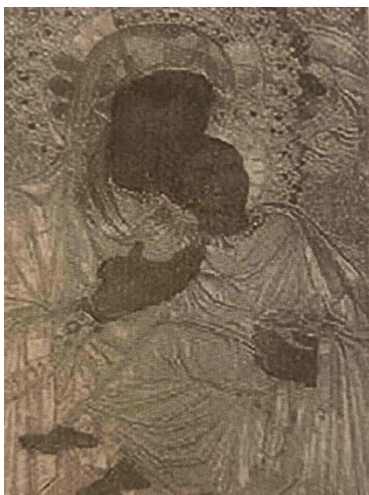
Εικ. 3 Φραγκόλυμνα

Εικ. 4 Λιμάνι της Καλαμάτας το 1908

Εικ. 5 Ανατολική προκυμαία και αντιβραχίονας γύρω στα 1900

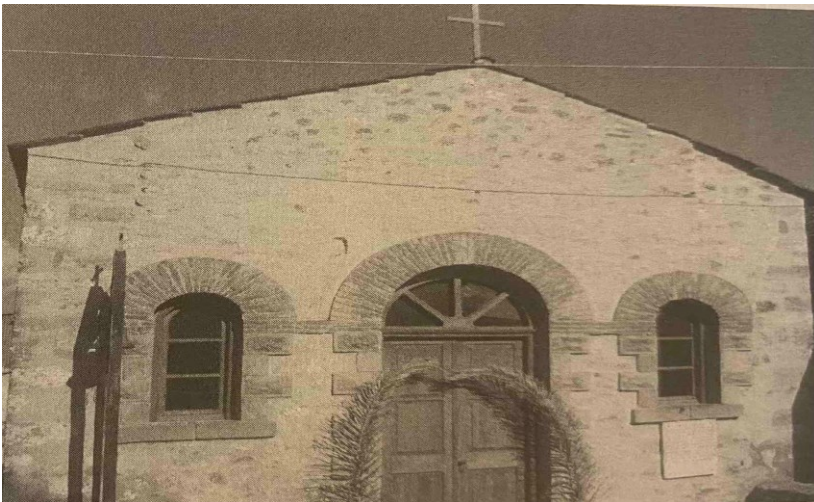
Εικ. 6 Η εικόνα της Παναγίας Υπαπαντής

Εικ. 7 Ο ναός της Υπαπαντής του Σωτήρος και ο περιβάλλον χώρος.

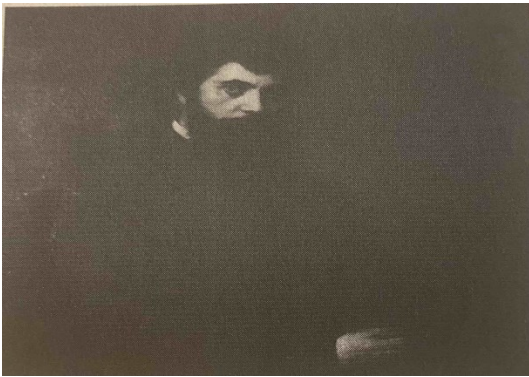
Εικ. 8 Βυζαντινός ναός Αγίων Αποστόλων

Εικ. 9 Ο ναός του Αγίου Γεωργίου, νοτιανατολικά του κάστρου

Εικ. 10 Ο ναός Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης στην Ι. Μονή Καλογραιών

Εικ. 11 Ο Νικόλαος Πολίτης φοιτητής στο Μόναχο (1880). Ζωγραφικός πίνακας του Γεωργίου Ιακωβίδη

Εικ. 12 Η Μαρία Πολυδούρη. Φωτογραφία της δεκαετίας του 1920

Εικ. 13 Το σχέδιο πόλεως του 1867

Εικ. 14 Το σχέδιο πόλεως του 1905

Εικ. 15 Το «Μπενάκειο» όπου σήμερα στεγάζεται η ΕΦΑ Μεσσηνίας

Περίληψη

Η παραπάνω εργασία αποτελεί προϊόν συστηματικής έρευνας και ευρείας βιβλιογραφικής μελέτης. Η πόλη της Καλαμάτας είναι πραγματικά ένα πολύ αξιόλογο αντικείμενο μελέτης, καθώς είναι αξιοθαύμαστο το πώς κατάφερε μία πόλη που βρισκόταν σε παρακμή να ανορθώσει τον τομέα της οικονομίας, της πολιτικής, της εκπαίδευσης, της κοινωνίας και του πολιτισμού. Η παρούσα εργασία περιέχει λεπτομερή αναφορά στους τομείς που εξελίχθηκε η Καλαμάτα από τα μέσα του 19ου αιώνα έως τις αρχές του 20ου αιώνα. Η ταυτότητα της πόλης διαμορφώθηκε μετά από πολλές προσπάθειες να ξεπεράσει δυσκολίες που ανέκυπταν κατά την διαδικασία της ανάπτυξης της αλλά κατάφερε να αποτελέσει σημαντικότατο αστικό πρότυπο.